

Danske oversøiske handelskompagnier i 17. og 18. århundrede. En forskningsoversigt

Af Erik Gøbel

The discovery of America and that of a passage to the East Indies by the Cape of Good Hope, are the two most important events ever recorded in the history of mankind.

Adam Smith

I. Indledning

Der er tradition for i *Fortid og Nutid* med jævne mellemrum at bringe forskningsoversigter vedrørende centrale emner indenfor dansk og europæisk historie. Disse oversigters forfattere står ofte på skuldrene af ældre og mere erfarne forgængere, som har skrevet tilsvarende indføringer. Derfor kan de nye oversigter med god grund nøjes med at inddrage de seneste års forskningsresultater.

Denne tradition mangler imidlertid for den del af litteraturen, som enten beskæftiger sig med oversøisk historie i almindelighed eller mere specielt med Danmarks oversøiske forbindelser. En sådan omfattende forskningsoversigt ser jeg mig desværre ikke i stand til at skrive endnu, da denne skulle omfatte så forskelligartede discipliner som fx missionshistorie, administrationshistorie, personalhistorie og økonomisk historie.

I det følgende har jeg derfor valgt bare at betragte den litteratur, som findes om de af vore oktrojerede handelskompagnier, der udelukkende eller delvis drev deres virksomhed på tropekolonierne.

Et indtryk af den ret omfattende forskning, der er drevet omkring Danmarks oversøiske forbindelser i almindelighed bør der dog gives. Derfor præsenteres indledningsvis en række værker, som giver en idé om den mangfoldighed af indfaldsvinkler, der er ble-

vet bragt i anvendelse. Først derefter behandles kompagnilitteraturen mere indgående.¹

Siden den ægyptiske oldtid har beretninger fra fjerne egne været godt og dragende stof. I Danmark dukkede rejseberetninger op i den tidligste middelalder, så snart et skriftsprog var til rådighed. Men det var naturligvis ikke før i 17. og 18. århundrede, hvor den danske konge selv erhvervede oversøiske kolonier, at en litteratur om vor forbindelse med fremmede verdensdele for alvor fremstod. For denne emnekreds som for så mange andre betød oplysningstiden et gennembrud, hvor blandt andre Holberg gentagne gange beskæftigede sig med monarkiets små oversøiske besiddelser. Karakteristisk for ham og tidens andre lærde polyhistorer var dog, at de ikke kendte stederne af selvsyn, men byggede på andres beretninger, som de næsten ingen mulighed havde for at kontrollere. I det 19. århundrede domineredes forskningen af den frembrydende statistiske videnskabs krav om udbredt kvantificering; typisk i så henseende er Falbe-Hansen & Scharlings bekendte håndbog. Efter afståelsen af kolonierne i Indien og Afrika midt i århundredet var egentlig kolonihistorie længe uaktuel. Ved århundredskiftets forhandling og folkeafstemning om salg også af

Erik Gøbel, født 1949, cand. mag., kandidatstipendiat ved Institut for økonomisk Historie, Københavns Universitet.

1. Jeg vil gerne takke Ole Feldbæk, Ove Hornby og Ole Justesen fra Institut for økonomisk Historie for mange gode råd under arbejdet med oversigten.

Dansk Vestindien vakte imidlertid en bred folkelig interesse for spørgsmålet. De værker, som fremkom indtil Anden Verdenskrig, havde derfor et udpræget populært sigte. Den mand, som sad på stoffet, var Kay Larsen, der i talløse små bidrag til aviser og tidsskrifter fortalte spændende historier fra den svundne storhedstid, hvor Dannebrog vajede under palmer. Også i hans bøger gennemføres princippet om det pittoreske frem for det typiske.

Først omkring 1940 gik faguddannede historikere i gang med at forske i nationens tidligere oversøiske forbindelser. Under indtryk af den tyske besættelse og sandsynligvis med impulser fra lærerne Albert Olsen og Astrid Friis fremtrådte allerede under krigen en række nye folk som Klem, Willerslev og Sveistrup med solidt funderede resultater vedrørende oversøisk handel; umiddelbart efter fulgte blandt andre Rasch og Glamann. Centralt i denne nye generations interessefelt var kompagnierne placerede, og i særlig grad undersøgtes deres organisation og finansielle forhold. Hermed markeredes tydeligvis en utilfredshed med og reaktion mod tidligere tropeforskning. Under ledelse af den fremragende folkeoplyser Johannes Brøndsted udkom dog i 1952–53 folioudgaven af Vore gamle Tropekolonier. På grundlag af omfattende pionerundersøgelser i det primære kildemateriale gaves der en overvejende handelshistorisk fremstilling, som suppleredes med mange andre aspekter, hvoraf personalhistorien og dagliglivet er markante. Ib Andersen har illustreret denne pragtudgave, som var så omkostningskrævende, at forlaget gik konkurs derved. En samlet karakteristik af de syv forfatteres mangeartede arbejde er kun lidet interessant; i stedet omtales sidenhen andenedgavens enkelte bind. Tilsvarende i sit anlæg var Sophie Petersens værk fra 1946 om Danmarks gamle tropekolonier. For øjeblikket er en afløser for tropekolonierne under udgivelse, idet der skal udkomme to supplementsbind til Politikens danmarkshistorie, der jo lige som Schultz' kun indeholder enkelte tilfældige bemærkninger om tropebesiddelserne. Bindene, som behandler kompagnierne i kolonihistorisk sammenhæng, er *Ove*

Hornby: Kolonierne i Vestindien (1980) og *Ole Feldbæk & Ole Justesen: Kolonierne i Asien og Afrika* (1980). I øvrigt arbejdes der i dag af professionelle historikere blandt andet med slavehandel, kompagnioorganisation og oversøisk navigation – samt af særlig interesse i nærværende sammenhæng: med en omfattende kommenteret udgave af et halvt hundrede kompagnioktrojer og interne ledelsesregler fra perioden 1616 til 1843.

Men også andre mennesker har skrevet bøger herom. Det gælder til eksempel Alexander Svedstrups familieroman fra tyverne om guinealøjtnanten Erik Gudmand, Kelvin Lindemanns succesromaner fra 1940'erne om et københavnsk handelshus i den florissante handelsperiode og i særlig grad Thorkild Hansens slavetrigologi fra tresserne. I denne forenes fakta og fiktion i en artistisk fængslende helhed, som ikke lader sig hæmme af det foreliggende kildemateriale – sådan som den litteratur, den følgende oversigt beskæftiger sig med.

II. Hjælpemidler

Foruden det almindelige historiske bibliografiske system findes en række selektive litteraturoversigter. Disse er afgrænsede både hvad angår tid og emne, men kan for koloni- og handelshistories vedkommende supplere de generelle hjælpemidler. *Kristof Glamann: Danish Historical Writing on Colonial Activities in Asia 1616–1845* (i C. H. Philips (ed.): *Historians of India, Pakistan and Ceylon* (London, 1961)) giver en meget grundig behandling af nogle få, men centrale værker fra Holbergs tid til vor. *Vagn Dybdahl: Handelshistorie 1945–51* (i Fortid og Nutid XVIII 1949–52) og *Vagn Dybdahl: Nyere handels- og industrihistorisk litteratur [1952–65]* (i Fortid og Nutid XXII 1963–65; genudgivet separat i Århus 1966) giver glimrende indtryk af de strømninger, som findes inden for dansk økonomisk historisk forskning. Snævrere i sigte er de to maritimhistoriske oversigter *Knud Klem: Søfartshistorie 1945–51* (i Fortid og Nutid XVIII 1949–52) og *Henning Henningsen: Oversigt over søhistorisk litteratur 1952–64* (i Fortid og Nutid XXII 1963–65). I de fire sidstnævnte artikler

vejer Danmarks oversøiske forbindelser ret tungt; men for de følgende er disse emnet alene.

I *Vore gamle Tropekolonier* findes summariske forskningsoversigter vedrørende Dansk Vestindien i bind I og III samt om Dansk Ostindien i bind V. Hertil kommer de mange henvisninger og materialekarakteristikker sidst i hvert af værkets otte bind. Dette værk vurderes i *Niels Steensgaard: European Expansion. Nordic Historiography after 1945* (i P. C. Emmer & H. L. Wesseling (eds.): *Reappraisals in Overseas History* (Leiden, 1979)), som er den seneste, men også mest selektive oversigt. 10 lige så aktuelle oversigter over efterkrigstidens expansionslitteratur i andre lande findes i Emmer & Wesselings uhyre nyttige udgave.

For de danske vestindiske øers vedkommende er vi særlig vel forsynede med bibliografier. Mest omfattende er *Charles F. Keid: Bibliography of the Virgin Islands of the United States* (New York, 1941), som medtager cirka 3½ tusinde systematisk ordnede indførsler. I bibliografien er optaget kort, aviser, upublicerede universitetsafhandlinger og enkelte arkivalier. Næsten alle titler er annoterede, men mange er blot referancer til een eller flere sider i større værker. I forhold til de nævnte danske hjælpemidler giver Keid intet nyt af interesse, og hovedparten omhandler 19. og især 20. århundrede. For både Keid og *A. P. C. Griffin: A List of Books (with Reference to Periodicals) on the Danish West Indies* (Washington, 1901) ligger hovedvægten naturligvis på engelsksproget litteratur, og den dansksprogede er kun mangelfuldt medtaget. Med sit ringe omfang på godt hundrede titler giver denne alfabetisk ordnede bibliografi ikke meget. Udvalget virker sært tilfældigt og består hovedsagelig af værker fra det 19. århundrede. Endnu mere selektiv, men til gengæld med kompetente litteraturkarakteristikker er udgiverens indledning i *Ove Hornby & Ole Justesen (eds.): Studier i de dansk-vestindiske øers historie 1665-1976. Resultater af 21 historiestuderendes arbejde i Danmark og på øerne 1975-76* (1976; duplikeret); i øvrigt er studierne fortrinsvis i øgruppens nyere historie. *Paul E. Høyers: Registrant over litteratur vedrørende Dansk*

Vestindien (uden år) er med sine mange tusinde håndskrevne kartotekssedler ganske omfattende. Samlingen findes i Det kongelige Biblioteks håndskriftafdeling, og Høyers har søgt at supplere Keid ved at gennemtrawle vore bibliotekers kataloger, tidsskrifter og aviser. På de titler, som mangler, mærkes det dog, at indsamleren ikke er fagmand, og i det hele taget må oplysningerne benyttes med forsigtighed. Da der faktisk ikke er medtaget litteratur fremkommet efter 1945, er seddelbibliografien ikke noget nødvendigt hjælpemiddel at inddrage i en søgeproces i dag.

For Asiens vedkommende er 17. og 18. århundredes europæiske litteratur gennemgået i *August Hennings: Gegenwärtiger Zustand der Besitzungen der Europäer in Ostindien III* (Hamburg, 1786). Men selv om næsten 1½ tusinde titler opregnes og kommenteres, åbenbarer denne lærde kraftpræstation ikke meget om handelskompagnierne.

I det tilfælde at der ikke er offentliggjort noget om de spørgsmål, man ønsker besvarede, må det righoldige utrykte kildemateriale frekventeres. Kun en lille del af dette er blevet benyttet i den hidtidige forskning, resten ligger urørt i arkiverne.

Oftest er det nødvendigt som indgangsport hertil at benytte registraturerne på arkivernes læsesale; men i enkelte tilfælde er disse kataloger udgivne på tryk – således serien af Vejledende Arkivregistraturer. Her er det bind XIV *J. O. Bro-Jørgensen & Aage Rasch: Asiatiske, vestindiske og guineiske handelskompagnier* (1969), som har størst interesse sammen med bind XX *Koloniernes centralbestyrelse* (1975). Bind XX fortegner de levn, som er et af resultaterne af centraladministrationens virke efter 1848; særlig drejer det sig om det såkaldte Kolonialkontors papirer. Handelskompagnierne arkiver er meget mere omfattende (cirka 100 hyldemeter) og mangeartede (5 forskelligartede kompagnier). Indholdet heraf vender jeg tilbage til flere gange i det følgende. Udover de nævnte arkivfunds findes der bevaret papirer af interesse for den oversøiske historie i snart sagt alle administrations arkiver: Rentekammerets, Kommercekollegiets og så videre. Vigtigt er dog at bemærke, at de fleste sager angående det første

ostindiske kompagni før 1660 findes blandt Danske Kancellis efterladenskaber.

I de vejledende arkivregistraturer findes kort forklaret, hvordan forretningsgangen har været i kontorerne, og af hvilken karakter de enkelte kildegrupper er. En sådan summarisk introduktion er også *Aage Rasch: Asiatisk Kompagnis arkiv* (i Afhandlinger tilegnede . . . Axel Linvald . . . 28. januar 1956 (1956)). Heri berettes blandt andet om arkivets overlevering og om de kassationer, der har ramt det gennem tiderne. En række principielle overvejelser meddeler *Kristof Glamann: Valg og vurdering ved benyttelse af kompagniararkiver. Et metodisk bidrag* (i Festskrift til Astrid Friis 1. august 1963 (1963)). Med baggrund i sit arbejde først og fremmest med det nederlandske ostindiske kompagnis mægtige arkiv reflekterer han over, hvordan man rimeligt kan foretage den nødvendige udvælgelse i de store mængder af kilder. Forfatteren anbefaler, at man først søger at skaffe sig et overblik, dernæst supplerer med en række detailundersøgelser – og endelig på grundlag heraf ender med at kunne udvælge repræsentative serier til videre bearbejdning. Men som understreget er overvejelserne af metodisk karakter, en vejledning i praktisk arkivarbejde er dette bidrag ingenlunde.

For Vestindiens vedkommende findes den omfattende kildeoversigt *George F. Tyson: The Historical Records of the U.S. Virgin Islands. A Report and Program Plan* (St. Thomas, 1977). Rapporten gengiver et første indtryk af materialet fra før 1917 i Rigsarkivet i København og National Archives i Washington. Den er forbløffende fejlfri; men det mærkes tydeligt, at forfatteren ikke kender arkivalierne fra eget forskningsarbejde. Rapporten skal støtte en ambitiøs plan om at opspore, mikrofilme, oversætte og udgive kilderne til øernes historie. Dette politiske sigte giver sig til kende fx ved en ret pessimistisk vurdering af dokumenternes bevaringstilstand i det såkaldte vestindiske lokalarkiv.

Sluttelig må blandt hjælpemidlerne nævnes *Kay Larsens* samlinger til de danske tropekoloniens historie. Materialet består i første række af de håndskrevne seddelkartoteker *Dansk-vestindiske og -guineiske Personalialia og Data* (1929)

og *Dansk-ostindiske Personalialia og Data* (1912); de fylder henholdsvis 8 og 4 kasser, som findes på Det kongelige Biblioteks og Rigsarkivets læsesal. Hovedsigtet er tydeligvis personalhistorisk, og kun sporadiske data findes om skibe, plantager, bygninger, rederier og lignende. Fartøjerne og søfolkene er fortrinsvis behandlet i 2 kasser med *Samlinger angaaende dansk Søfart, særlig med Henblik paa Langfarere* (1931), som findes på Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg – sammen med museets eget store kartotek. Men selv om Larsens uhyre omfattende gods er ordnet alfabetisk efter navne – fx 4.000 ostindiske personnavne og 400 skibsnavne – er dets anvendelse langt fra ukompliceret. Problemet er, at ingen af de mange oplysninger er dokumenterede, og at en del af dem som følge af kildeharmonisering er unøjagtige eller forkerte. Derfor bør samlingerne kun anvendes som et praktisk opslagsværk i det daglige; større konstruktioner lader sig ikke bygge forsvarligt derpå. En del af materialet er udgivet uændret i *Kay Larsen: Guvernører, Residenter, Kommandanter og Chefer samt enkelte andre fremtrædende Personer i de tidligere danske Tropekolonier* (1940), hvori også findes besiddelsernes historie fortalt i meget korte træk samt guvernørlistor for Trankebar, Guineakysten og Vestindien.

Disse datasamlinger kan suppleres på mange måder; først og fremmest ved de ikke få gruppebiografier, som findes fx i Personalhistorisk Tidsskrift.

III. Om kompagnier generelt

Handelskompagniernes epoke udgøres af 17. og 18. århundrede. I disse merkantilismens to hundrede år udgjorde Danmark-Norges oversøiske handel en stadig voxende og mærkbar indtægtskilde for monarkiet – og da især under verdenskrigene i slutningen af 1700tallet, hvor den neutrale dansk-norske skibsfart blomstrede. I denne florissante handelsperiodes bedste år, 1782 udsendte kompagnierne ikke mindre end 28 skibe til Vestindien og 10 til Ostindien foruden et ukendt antal fartøjer med europæiske destinationer. Den samlede

OCTROY

for det

KONGEL: DANSKE WEST-INDISKE

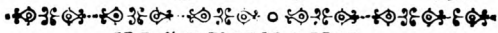
og

GUINEISKE COMPAGNIE,

dateret

Friderichsberg - Slot d 5 Februar. 1734.

KIØBENHAVN,

Trykt udi H. Kongl. Maj. priv. Bogtryk.

Fig. 1. Vestindisk-guineisk Kompagnis oktrojs titelblad fra 1734.

Efter at have opregnet kompagniets rettigheder og pligter i tidens snirklede sprog meddeler Christian VI i oktrojens afsluttende paragraf: »Oc som øvrigens Vores allernaadigste alvorlige Intention er, til dette Compagnies fuldkomne Opkomst oc Velstand, alt hvad giærligt oc billigt være kand, at ville contribuere, oc derfor ej at lade det mangle paa nogen slags rimelige Privilegier oc Benaadninger, hvorved de derudi interesserede kunde animeres til i fuldkommen Tilliid om Vores Kongelige Naade oc kraftig Maintien denne for dennem selv oc det gemeene Beste saa nyttige Handel, med ald Magt at fortsætte, forøge oc til mueligst Fuldkommenhed at bringe; Saa ej alleene tillade Vi, men befale end oc hermed allernaadigst . . . at i fald endnu nogle fleere allernaadigste Privilegier oc Benaadninger . . . til Compagniets ydermeere Fremtarv oc Forbedring maatte eragtes at være fornødene, de Os uførtøvet omstændelig maa oc skulle foredrage . . .«

værdi af de hjemkomne ladninger fra Amerika og Asien lå i størrelsesordenen 10 millioner rigsdaler. Til sammenligning var statens samlede indtægter på denne tid bare 8 millioner årligt. Under mere normale omstændigheder gennem 1700tallet udsendtes omkring et halvt dusin kompagniskibe per år, og de

hjemtagne ladninger havde vel en værdi på godt 1 million rigsdaler tilsammen.

Et handelskompagni var altid oprettet ved en kongelig oktroj, hvori majestæten kundgjorde, hvilke privilegier og pligter kompagniet havde. Pligterne var gerne små; de kunne typisk bestå i, at kongen sikrede sig ret til med hvert skib at få hjembragt et vist kvantum varer, eller i at kompagniet forpligtede sig til at sælge en række dansk producerede varer i det fremmede. Privilegierne var som regel uden direkte økonomisk udgift for staten, idet de normalt inkluderede monopol på en vis gren af den oversøiske handel, toldfrihed for de udsendte ladninger, egen vægt og mål, egen jurisdiktion samt endelig skattefrihed for de ansatte.

Statens erklærede formål med at give en sådan oktroj og med ofte tillige at udlåne skibe og folk fra orlogsflåden var, som det gerne udtryktes: »Commerciernes og det deraf dependenderendes almindelige Bestes Fortsættelse og Fremtarv«. Således stod der i Vestindisk-guineisk Kompagnis oktroj af 1671.

Den merkantilistiske stat fra Christian IVs tid og fremefter var nemlig af den sikre overbevisning lige som det store udland, at privilegerede handelskompagnier var de bedste mulige redskaber i den økonomiske væxtpolitik i et samfund i stampe eller under langsom teknologisk udvikling, som ikke var i stand til at frembringe væsentligt øget national indkomst. Kompagnierne skulle da fungere som lokomotiver, der skulle trække resten af samfundet med frem mod almindelig velstand. Centralt placeret i denne udvikling tænkte residensstaden København, som i alle måder begunstigedes og derved sugede næsten al kompagninæringen til sig. Dette sikredes ved, at selskaberne dels havde hovedsæde i og dels skulle drive al udgående og indgående handel i hovedstaden.

Foruden de generelle principper i oktrojen havde hvert kompagni en række regelsamlinger, som mere beskæftigede sig med den daglige drift af foretagendet. Af de vigtigste kan nævnes på den ene side instruxerne for kaptajner, skibslæger, supercargoer og andet sejlene personel, på den anden side reglementet (også kaldet konventionen) hvori partici-

panterne fastlagde selskabets interne organisation – ikke mindst med hensyn til regnskaberne førelse og overskuddets deling.

Handelskompagnierne var nemlig oftest organiserede nogenlunde som vore dages aktieselskaber. Participanterne havde skudt kapital i selskabet, og gennem valg af administrerende direktører og på generalforsamlingerne i øvrigt udøvede de normalt deres indflydelse på selskabet. Den indskudte kapital skulle så gerne forrentes gennem det udbytte, som blev til overs af handelsoverskuddet efter fradrag af driftsomkostninger og eventuelle henlæggelser og afskrivninger.

Efter danske forhold var de indskudte kapitaler på op til flere millioner rigsdaler meget anseelige. Alligevel kneb det for flere af kompagnierne med udbyttebetalingen, da generalomkostningerne var alt for høje i forhold til den indskudte kapital.

De fleste og største af de oktrojerede handelskompagnier beskæftigede sig udelukkende med oversøisk handel. Den følgende forskningsoversigt behandler litteratur vedrørende de nedennævnte foretagender, som handlede på oversøiske pladser.

Asien

- Første ostindiske Kompagni (1616)
 Andet ostindiske Kompagni (1670)
 Asiatisk Kompagni (1732)

Afrika/Vestindien

- Glückstadtske Afrikakompagni (1651)
 Vestindisk-guineisk Kompagni (1671)
 Almindeligt Handelskompagni (1747)
 Marokkokompagniet (1755)
 Guineisk Kompagni (1765)

Asien/Afrika/Vestindien

(neutralitetsudnyttelse)

- Vestindisk Handelsselskab (1778)
 Østersøisk-guineisk Handelsselskab (1781)
 Handels- og Kanalkompagniet (1782)

Foruden de hér opregnede oversøiske fandtes der tid efter anden en række oktrojerede handelskompagnier, som først og fremmest besjlede de nordatlantiske besiddelser. Men med de ekstraordinært gode omstændigheder

under krigen 1778–83 sendte Grønlandske Handel hele 38 og Islandske, finmarksk og færøske Handel 2 skibe til Vestindien. Hertil kom Det kongelige oktrojerede altonaiske Sildekompagni med 4 vestindietogter og Det kongelige oktrojerede handelskompagni i Glückstadt med samme antal.

Efterhånden som 1700tallet randt ud, viste det sig imidlertid, at kompagniformen havde overlevet sig selv. En privat storhandel var ved at voxe frem, og det afsløredes gang på gang, at de oktrojerede selskaber ikke var konkurrencedygtige over for denne mere risikovillige og smidige partikulære handel. Kompagniernes tungt arbejdende og dyre maskineri forårsagede, at disse ikke altid kunne nå at udnytte de givne gunstige, men chancebetonede omstændigheder. I sammenligningen må man dog huske, at kompagnierne i modsætning til de private opretholdt handelen selv i svære eller mindre gunstige perioder. Og at de store kompagnier ifølge deres oktrojer var pligtige til at opretholde forter og landområder som danske støttepunkter i det fjerne.

Allerede i 1754 ophævedes derfor Vestindisk-guineisk Kompagni, og kongen gav handelen på Afrika og Vestindien fri for alle danske undersætter; snart fulgtes samme politik i Indien og sidst i Kina. Hermed var de store gamle kompagnier ude af sagaen.

Til gengæld oprettedes under Den amerikanske Frihedskrig flere oktrojerede selskaber for at udnytte de ekstremt gunstige konjunkturer for neutral skibsfart og handel. De fik dog kun en ganske kortvarig levetid, efter som ingen af disse spekulationsforetagender viste sig i stand til at overleve fredskriserne og omstille sig til mere dagligdags handelsbetingelser. Herefter var af oversøiske handelsselskaber kun Asiatisk Kompagni tilbage.

Der er flere gode grunde til i den følgende forskningsoversigt alene at beskæftige sig med disse oversøiske handelskompagnier.

For det første handler langt det meste af den videnskabelige litteratur, som i det hele taget undersøger Danmarks forbindelser med oversøiske områder i disse århundreder, alligevel om kompagnierne. Dette er en naturlig konsekvens af den helt dominerende position,

disse foretagender besad indenfor handelen med fremmede verdensdele.

For det andet kan oversigten blive mere fuldstændig, hvis man begrænser sig til handelsselskaberne. Jeg har gjort følgende væsentlige indskrænkninger i udvalget: De mange undersøgelser af enkeltpersoners liv og levned er stort set udeladte, det samme gælder missionshistoriske og arkitekturhistoriske værker samt store dele af rejselitteraturen. Foruden disse tematiske afgrænsninger er af praktiske grunde kun medtaget ganske få værker, som er udkomne i de tidligere kolonier, hvor interessen for dansketiden ellers er udtalt. En anden type svært tilgængelige arbejder er de utrykte specialeafhandlinger, som skrives af studerende ved vore universiteter; men da de ofte indeholder vægtige forskningsresultater, er de medtagne i oversigten. Dette falder også i tråd med, at jeg fortrinsvis har hæftet mig ved nyere publikationer og kun i ringere grad har inddraget meget gamle kildeudgaver og bearbejdelser. De vurderinger, som i det følgende knyttes til forskningsresultaterne, søger så vidt rimeligt at være tolerante over for ældre arbejder, men mindre overbærende med nyere.

En udmærket første indføring i kompagniernes verden er *Knud Klem: Den danske kompagnifart* (i Olof Hasslöf (ed.): Sømand, fisker, skib og værft (1970)). Forfatteren skitserer hvert enkelt selskabs historie og gennemgår dernæst det store asiatiske kompagnis organisatoriske og finansielle forhold, som de fremgår blandt andet af oktrojer og konventioner. Dette kompagni opfattes åbenbart som typisk for dem alle, hvilket dog må siges at være en sandhed med modifikation. I bilag meddeles eksempler på participantlister og gagereglementer samt indholdsfortegnelser over forskellige andre kompagniarbiver, hvoraf de nordatlantiske ikke er trykte andetsteds. Mere gennearbejdet og dokumenteret er *Ole Feldbæk: The Organization and Structure of the Danish East India, West India and Guinea Companies in the 17th and 18th Centuries* (L. Blussé & F. S. Gaastra (eds.): Companies and Trade (Leiden, 1980)). Mange arbejder om oversøisk handel sammenfattes hér i en syntese, som

ikke alene viser kompagniernes interne organisation og virksomhed, men som tillige søger at placere dem i deres større samfundsmæssige sammenhæng. Tesen er i den forbindelse, at staten og kompagnierne levede i en symbiose, hvor staten med held benyttede sig af kompagnierne i sin økonomiske politik, og hvor de på deres side profiterede af deres uundværlighed for rigernes ve og vel. Fire store handelskompagniers placering på aktiemarkedet behandles i *Bent Stancke: The Danish Stock Market 1750-1840* (1971). Bogen bygger på den foreliggende litteratur, og sammenfatter de generelle økonomiske vilkår samt Asiatisk Kompagnis, Vestindisk-guineisk Kompagnis, Almindeligt Handelskompagnis foruden Handels- og Kanalkompagniets organisation. Desuden meddeler Stancke på grundlag af samtidige avisnotiser hvornår, hvor mange og hvor dyre kompagniaktier, der omsattes.

Foruden disse mere specielle undersøgelser kan man naturligvis finde almindelige oplysninger om handelskompagnierne i bredere sigtende værker. Først til systematisk at beskrive de forskellige foretagender var *Ludvig Holberg: Dannemarks og Norges Beskrivelse* (1729). Han bygger sin grundige gennemgang på utrykte kilder og på egen erfaring som aktionær i Ostindisk Kompagni. Af hans efterfølgere skal blot nævnes *Julius Schovelin: Fra den danske Handels Empire. Forhold og Personer i det 18. Aarhundredes sidste Halvdel I-II* (1899-1900), der følger udviklingen fra 1742 frem til toldloven af 1797, og *Julius Schovelin: Fra Kongegunst til Selvstyre* (1917), som rækker videre frem til 1842. Bøgerne inddrager meget utrykt kildemateriale, særlig fra forfatterens arbejdsplads Grosserersocietetet; men de konkrete oplysninger skæmmes af en patetisk façon og et stærkt individualiserende historiesyn. Handelskompagnierne tildeles derfor ikke tilstrækkelig fremtrædende rolle. Nathanson var i endnu højere grad end Schovelin liberalist; han giver en mere statistisk præget, men desværre næsten udokumenteret fremstilling i *M. L. Nathanson: Historisk-statistisk Fremstilling af Danmarks National- og Stats-Huusholdning fra Frederik den Fjerdes Tid indtil Nutiden* (1844). Hér og i endnu højere

grad i *Edvard Holm: Danmark-Norges Historie fra den Store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse 1720-1814 I-VII* (1891-1912) kan hentes en række informationer og vurderinger af monarkiets økonomiske forhold samt dets enkelte handelskompagnier. Specielt i Holms værk virker de små kompagnimonografier solide, forankrede som de er i hans livslange granskerarbejde. For både Holm og Nathanson gælder imidlertid, at de er mest interesserede i selskabernes formelle opbygning snare end i deres handelsvirksomhed og administration. Den ofte anvendte *Carl Bruun: København I-III* (1887-1901) har i sit kalejdoskopske indhold mange detailoplysninger af interesse; men noget helhedssyn øjnes ikke. Derimod behandles kompagnierne klart og stringent i deres forhold til statsmagten i reformårene 1784-88 i *Hans Christian Johansen: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784* (1968). Han mener, at merkantilismen vedvarede helt til 1813/14, og at centraliseringen omkring det nye finanskollegium styrkede den meget nære forbindelse mellem finanspolitik og erhvervspolitik. I denne tilmåler Johansen kompagnierne en betydelig rolle, som fortrinligt illustreres ved deres regnskaber og statustal. I forhold til de liberalistiske kritikere udgør bogen en revaluering af tidens politik, især under afviklingen af de tre krigskompanier.

Som nævnt vil den omfangsrige biografiske litteratur ikke blive inddraget i det følgende. Fremhæves må dog absolut *Aage Rasch: Niels Ryberg 1725-1804. Fra bondedreng til handelsfyrste* (1964), hvis hovedperson var storaktionær i alle tidens oversøiske kompagnier og tillige sad i ledelsen af flere af dem. De små foretagenders historie opridses præcist, og for Asiatisk Kompagnis vedkommende ser vi med Ryberg som veldokumenteret eksempel, hvor store private interesser direktørerne havde deri, og hvor afgørende kompagnierne var for de mange københavnske handelshuse i det hele taget. Det samme illustreres for årene 1717-52 i *Bente Halding: Storkøbmænd i holbertidens København* (upubliceret konferensafhandling fra Københavns Universitet 1969). Denne omfattende studie følger i et udstrakt arkivmateriale dels sølvleverancerne til Asi-

atisk Kompagni dels Vestindisk-guineisk Kompagnis produkters reexport gennem de private storkøbmænd.

Reexporten af oversøiske varer var nok alt i alt kompagniernes vigtigste bidrag til fædrelandets vel; dens omfang kan imidlertid ikke fastslås ud fra deres egne arkiver. På de bevarede toldbøger fra 1769 og 1796 hviler derfor *Aage Rasch: Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750-1807* (i *Erhvervshistorisk Årbog XIV* 1963). Forfatteren fortæller, at de dominerende exportvarer var sukker og kaffe samt i mindre grad the og andre kolonialvarer. Han har også undersøgt reexporten til De forenede Stater, og i *Aage Rasch: American Trade in the Baltic 1783-1807* (i *Scandinavian Economic History Review XIII* 1965) påvises, at the og porcelæn var helt dominerende i 1780'erne. I 1784 var værdien heraf mindst 100.000 rigsdaler. I Schovelins værk er det anslået, at transithandel med oversøiske varer i de mest florissante år udgjorde omkring to trediedele af hovedstadens samlede omsætning!

Sluttelig må også nævnes *Marius Vibæk: Den danske Handels Historie fra de ældste Tider til vore Dage* (1932-38), som opridses den generelle handelsmæssige sammenhæng, hvori handelskompagnierne befandt sig. Disse er naturligvis nævnte, men kun kort eftersom forfatteren bygger på den eksisterende litteratur. Mærkelig nok er der endnu ikke fremkommet et værk til afløsning for Vibæks om denne sektor, der gennem tiderne har været af så væsentlig betydning for Danmarks økonomiske historie.

IV. De to ostindiske kompagnier

Efter opdagelsen af søvejen til Indien i 1490'erne besad portugiserne reelt handelsmonopol der i hundrede år. De store fortjenester tiltrak naturligt nok også andre nationer, og i henholdsvis 1600 og 1602 oprettedes East India Company og Verenigde Oostindische Compagnie - efter at engelske og især hollandske private købmænd havde vist vejen ved en indbringende asienhandel siden 1590'erne.

Christian IV fulgte med interesse udviklin-

gen i tidens beundrede og misundte foregangsland Holland. Og efter at det portugisiske monopol var brudt, lod snart også den dansk-norske monark et ostindisk handelskompagni etablere. Oktrojen af 17. marts 1616 var delvis skrevet af efter det hollandske kompagnis og tildelte de 9 bewindhebbers (forvaltere) næsten betingelsesløs myndighed over selskabets drift. Det kneb imidlertid med at skaffe kapital, og dette første ostindiske kompagni blev hovedsagelig finansieret af kongen, som lånte det næsten 1/2 million rigsdaler indtil 1643. I 1618 udsendtes de første skibe til Indien, hvor man erhvervede byen Trankebar, som ligger på Coromandelkysten et par hundrede kilometer syd for det nuværende Madras. Hverken på dette eller de følgende togter var det økonomiske udbytte imponerende, og allerede under krigen i 1620erne sygnede Ostindisk Kompagni næsten hen. Besejlingen blev meget uregelmæssig og indstilledes helt efter 1640. Ti år senere ophævedes kompagniet officielt, og kronen søgte uden held at sælge Trankebar til Preussen.

Dette første danske ostindiske kompagni er bedst behandlet i *Richard Willerslev: Danmarks første aktieselskab* (i *Historisk Tidsskrift* 10 VI 1944). Han skildrer indgående dets oktroj, aktionærkredsen og finansieringsformerne, idet hovedtesen er påvirkning fra Holland. Denne antagelse støttes ved at læse 1616-oktrojen, der kun findes trykt i *Karl Lehmann: Die geschichtliche Entwicklung des Aktienrechts bis zum Code de Commerce* (Berlin, 1895). Ingen af de to forfattere beskæftiger sig med kompagniets maritime eller kommercielle virke. Modsat ser *Tapan Raychaudhuri: Jan Company in Coromandel 1605-1690. A Study in the Interrelations of European Commerce and Traditional Economies* (Haag, 1962) på danskernes aktiviteter udefra, idet hans kortfattede omtale bygger på det hollandske kompagnis arkiv. Denne moderne bog giver i øvrigt et glimrende indtryk af handelsbetingelserne på Indiens østkyst.

På det aller første togt havde Ove Gedde kommandoen, og hans daglige optegnelser fra rejsen indeholder mange oplysninger om udrustning, forplejning og kommandoforhold

ombord. *Ove Giedde: Fortegnelse paa alt hvad paa den Indianske Reise forefalden er fra 14. Nov. 1618 til 4. Mart. 1622* (i *Johann Heinrich Schlegel* (ed.): *Samlung zur Dänischen Geschichte I* 1772) er skrevet i hans egenskab af admiral. Derimod er *Ove Giedde: Fortegnelse paa alt hvis paa Ceilon med Keiseren saa og paa Coromandel med Naichen af Tanjour forefalden er fra 18. May 1620 til 1. Jun. 1621* (sammesteds) en mere udførlig beretning om de diplomatiske forhandlinger, han førte i kraft af at være kongens gesandt – helt uden resultat på Ceylon, men med erhvervelsen af Trankebar til følge på fastlandet. Endelig har udgiveren selv skrevet en indgående afhandling *Johann Heinrich Schlegel: Umständliche Nachricht vom Ursprunge der Ostindischen Compagnie in Dänemark* (sammesteds); halvdelen heraf er oversat til dansk af C. F. Wichmann under titlen *Det ostindiske Kompagnies Stiftelse i Danmark og sammes første Expedition til Indien 1618* (i *J. Chr. Riise* (ed.): *Archiv for Historie og Geographie XXV* 1826). Hovedparten af Schlegels undersøgelse omhandler Geddes togt, og foruden traktater og andre vigtige dokumenter bringer han en kommenteret liste over den tidligere litteratur om det første ostindiske kompagni. Hertil slutter sig forskellige mindre væsentlige kilder, som kun perifært belyser selskabets virke; også disse har Schlegel udgivet i sine *Samlingen I-II*. Om foretagendets første tid handler endvidere *L. Schröder: Christian den fjærdes dansk-ostindiske kompagni og den dertil knyttede mission* (i *Danskeren III* 1890), der dog er helt ustruktureret – og for resten lader missionen så godt som uomtalt.

Schlegel nåede aldrig at få udgivet andet end begyndelsen til en introduktion til den velskrevne beretning, som findes om kompagniets togt nummer 2 til Trankebar i årene 1622–25. Senere er den fremkommet som *Richard Temple & Lavinia Mary Anstey* (eds.): *The Life of the Icelander Jón Ólafsson, Traveller to India II* (London, 1932; genoptrykt i *Liechtenstein* 1967). Dette er en oversættelse af den originale version, som Sigfús Blöndal udgav i 1909 med videnskabeligt apparat. Her oplever vi i en sen nedskrift sejladsens strabadser og de fremmede verdensdele gennem den læge mands øjne og ofte ganske pud-

sige formuleringer. En kraftigt beskåret dansk oversættelse er *Julius Clausen & P. Fr. Rist (eds.): Islænderen Jon Olafssons Oplevelser som Ostindiefarer under Christian IV* (1907). Om det næstfølgende tog i 1623 handler *Hr. Mads Rasmussøns Reise til Ostindien 1623* (i *Danske Magazin* 1 I 1745).

En af de ældre perioder, vi ved mest om, er 1640erne, hvor Leyel var kommandant i Trankebar. Fra hans bevarede arkiv er aftrykt 5 dokumenter fra begyndelsen af 1650erne i *B. G. Niebuhr: Nogle Efterretninger om Wilhelm Leyel og den Danske Ostindiske Handel under hans Bestyrelse* (i *Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter* I 1805). Selve fremstillingen er dog stærkt farvet af, at forfatteren udelukkende holder sig til Leyels egne dokumenter.

Efter 1639 hengik hele tre årtier, inden dansk asienhandel genoptoges med krigsskibet »Færø«s tog i 1668, og et nyt ostindisk kompagni oprettedes ved oktroj af 28. november 1670. Nu gik det hele bedre: besejlingen var nogenlunde konstant med 2 skibe årligt, og foretagendet gav endda overskud i 1680erne og 1690erne. Den 29. oktober 1698 fornyedes oktrojen så godt som uændret. Men efter århundredskiftet gjorde kapitalmangel samt slet administration sig atter gældende, så under Store nordiske Krig døde aktiviteten næsten hen, da selskabet ydermere blev tvunget til at yde staten et stort lån.

Dette andet ostindiske kompagni er ikke dybtgående behandlet andre steder end i Gunnar Olsens bind af Vore gamle Tropekolonier. *Henning Henningsen (ed.): J. P. Cortemünde: Dagbog fra en ostindiefart 1672-75* (1953) viser dog, hvordan et af de spændende togter forløb. I selve beretningen om rejsen til Java har Cortemünde helt i tidens stil indflettet flere små afhandlinger om asiatiske forhold. Desuden giver udgiverens omfattende indledning samt de vedføjede dokumenter et mere generelt billede af periodens handel og sejlads. En parafrase over samme kilde er *C. L. Tuxen: En Ostindiefarer 1672-75, eller Ober-Chirurgus Joan Petri Cortenmündes Reise til Ostindien med det kgl. danske Skib »Oldenburg« i Aarene 1672-75* (i *Museum* III 1893). I samme tidskrifts følgende årgang beskrives nogle urolige

år i Trankebars historie i *Frederik Krarup: Axel Juel, Kommandant paa Dansborg 1681-85*. En vejledning i selve navigationen er *Frederik Andersen Bolling: Korte og Nyttig Underviissning om Passaet-Vinden . . . foruden om den Vind Mousson . . .* (1678). Dette er uden tvivl en oversættelse fra hollandsk. For resten giver *Frederik Andersen Bolling: Oost-Indiske Reise-bog . . .* (1677), som fortæller om hans tog i 1669-73 til Batavia og Kina i hollandsk tjeneste, nok den bedste skildring af dagliglivet på det 17. århundredes skibe. 1698-oktrojen er gengivet i uddrag i *Jørgen H. P. Barfod: Merkantilismen* (1974); men ellers er dette blot en samling til skolebrug af allerede udgivet stof.

Efter freden i 1720 kom kompagniet aldrig rigtig i gang igen, og det frasagde sig derfor al handel i 1729. Disse sidste svære år er emnet for *Torsten Pedersen: Det kongelig oktrojerede Ostindiske Kompagni 1720-32, med særlig henblik på kommissionen af 4. oktober 1726* (upubliceret specialeafhandling fra Aarhus Universitet 1977). Ifølge kongens undersøgelseskommission stod det gamle kompagni ikke til at redde; men da asienhandelen skønnedes af stor vigtighed for monarkiet, ønskede kronen den videreført, indtil et nyt kompagni kunne etableres. Kommissionsbetænkningen og de foreløbige oktrojer er grundlaget for undersøgelsen, som fokuserer på foretagendernes formelle opbygning. Sammendrag af vist nok den eneste bevarede skibsjournal fra Ostindisk Kompagni findes i *A. Zimmer (ed.): Av viceadmiral Frederik Zimmers optegnelser 1717-1756* (Horten, 1927). Logbogen omhandler »Grev Laurvigens« indietog 1725-27, og et par af dens flotte illustrationer er gengivet i tropekoloniværket.

Et resultatløst mellem spil var forsøget på at oprette en slags filial ved Elben af det danske ostindiske kompagni. Målet var at skaffe kapital udenlands fra; men England og Holland satte sig imod. *Kristof Glamann (ed.): Hollandske indberetninger om Altonaprojektet 1728-1729* (i *Danske Magazin* 7 V 1949-53) bringer udvalgte breve hjem fra de hollandske residerter i København og Hamburg samt en instruktiv redegørelse fra udgiveren.

Handelen på Asien standsede imidlertid ikke i 1729; thi der dannedes et interessant-

skab, som foreløbigt overtog kompagniets privilegier, og som udsendte ialt 5 skibe de to følgende år. Dette selskab og særlig interimssocietet for kinahandelen nød kronprins Christians bevågenhed. Disse skildres i *Jens Ole Lefèvre: Det danske ostindiske kompagnis fallit i 1729 og interimskompagnierne frem til 1732* (upubliceret specialeafhandling fra Københavns Universitet 1966), som også behandler udviklingen helt tilbage fra 1699.

Af det midlertidige selskab udsendtes for første gang nogen sinde et skib helt til Kina. Denne epokegørende rejse er skildret i to dagbøger af henholdsvis skibspræsten og en af kadetterne ombord: *Johan Henrik Huusmann: En kort Beskrivelse over Skibets Cron-Printz Christians lykkelige gjorde Reyse baade til og fra China...* (1744) og *G. L. Grove (ed.): Tobias Wiggandt: En Dagbog ført paa en Kinafarer 1730-32* (i Tidsskrift for Søværnen XXXV 1900). Desuden omtales dette togt i det just nævnte værk af Zimmer.

En glimrende generel præsentation af indiehandelen findes i Vore gamle Tropekolonier V, som er *Gunnar Olsen: Dansk Ostindien 1616-1732. De ostindiske kompagniers handel på Indien* (1967). Han har som den første seriøst arbejdet med det omfattende, men spredte primærmateriale fra hele det 17. århundrede. Udviklingen følges fra den første tids famlende og risikable rejser, til man tid efter anden fik sat handelen og søfarten ind i fastere og sikrere rammer efter 1670. Der er gjort meget ud af det aller første togt, men forbløffende lidt ud af forholdene i 1720erne, hvor kilderne endda flyder mere rigeligt. Det andet brede værk om årene 1616-1730 *Jacques Macau: L'Inde danoise I-II* (Aix-en-Provence, 1970-73; duplikeret) hviler på helt tilfældig gammel litteratur og er ganske værdiløst. Meget mindre omfattende er *C. L. Tuxen: Nogle Oplysninger om det tidligere »dansk-asiatiske« Kompagni* (i Tidsskrift for Søværnen XXXIII 1898). Men bortset fra moralske domme gives dér en stort set udmærket beskrivelse af skibsfart, oktrojer og overskud. Udviklingen følges endda helt frem til 1843, skønt hovedvægten ligger på tiden før 1732.

Som følge af kildematerialets ringe omfang og dårlige bevaringstilstand er litteratur spe-

cielt om de to ostindiske kompagnier kun sparsom. Man bør derfor være opmærksom på, at en del af de værker, som nævnes i forbindelse med Asiatisk Kompagni, følger udviklingen tilbage fra perioden før 1732. Dette gælder først og fremmest H. O. Jensen, Frederik Thaarup samt Knud Klems artikel om asienhandelen og Ole Feldebæks om Trankebar.

V. Asiatisk kompagni

Allerede inden »Kronprins Christian« selv vendte hjem, havde breve meldt om det succesrige togt. Midt i begejstringen og forventningen om en strålende kina- og indiefart udstededes 12. april 1732 oktrojen for »Det Kongelig Octroyerede Danske Asiatiske Compagnie«, som forenede interimssocietetene. For at op hjælpe handel og søfart fik det eneret på handel øst for Kap det gode Håb og brugsretten over Trankebar. Hensigten nåedes til fulde, efter som kompagniet planmæssigt sendte eet skib til Indien og to til Kina hvert år.

Den vigtigste exportartikel til Indien var sølv, og med sig hjem derfra havde skibene først og fremmest bomuldstøjer samt en smule krydderier og salpeter. De store udgifter til opretholdelse af forter, pakhuse og mandskab i Indien slugte dog uforholdsmæssige summer. Handelen på Kina viste sig i modsætning hertil at være en rig indtægtskilde: I Canton havde Asiatisk Kompagni næsten ingen faste installationer eller folk, og den rigelige indtjening var derfor netto. Her købte man for det medbragte sølv næsten udelukkende the.

Op mod 90% af de hjembragte varer reexporteredes til det øvrige Europa, og selskabets samlede indtjening i den første oktrojperiode fra 1732 til 1772 var betragtelig. Hertil kom de store private profitter, som storkøbmandene i direktionen fik. De leverede dels mange udredningsvarer så som sølv og skibsudstyr, og dels aftog og videresolgte de ladningerne fra Orienten. Til gengæld tilførte de kompagniet know-how, som de forgangne selskaber stærkt havde savnet. Endvidere var selskabets

præses, A. G. Moltke i sig selv et forbindelsesled til kongen, administrationen og banken; disse tre institutioner var uundværlige støtter for det unge og endnu sårbare foretagende.

Efterhånden var København som ønsket blevet en international stapelstad for asiatiske varer. Staten fratog derfor med oktrojen af 1772 Asiatisk Kompagni monopol på indiehandelen, til gengæld skulle det have cirka 10% rekognition fra alle andre danske, som sejlede til og fra Indien – og man lod det selv beholde kinahandelen i den nye oktrojs tyveårsperiode. På denne måde tilgodeså statsstyret både de private købmænds krav om at få direkte del i den trods alt ganske indbringende handel på Indien og kompagniets krav om at bevare sit monopol.

Siden 1670 havde de oktrojerede kompagnier haft pligt til at vedligeholde og bemandede fortet Dansborg i Trankebar; men i 1777 overtog staten selv dette for at gøre konkurrenceforholdet mellem kompagni og private mere lige. I anden oktrojperiode var Asiatisk Kompagnis finanser derfor relativt gode, selv om det nu som før ofte var i bekneb for likvid kapital. Man udsendte gerne fire skibe årligt: to til Indien og to til Kina. I Indien fik handelslogen Frederiksnagor nær Calcutta på denne tid større betydning end Trankebar på grund af de efterspurgte bengalske tekstiler.

Som for anden dansk international handel var krigsårene 1778–83 særlig glimrende, og Asiatisk Kompagnis aktier noteredes helt op til kurs 1.700. Men samtidig med fredskrisen rystedes det af en kasseangelaffære i 1783, og året efter forårsagede ændret engelsk toldlovgivning, at dette hidtil afgørende marked for dansk the reelt ophørte med at eksistere. Tiden indtil århundredskiftet var derfor dårlige år for kompagniet. Ved oktrojfornyelsen i 1792 lod man nødtvungent kinamonopolet bestå, og den eneste væsentlige ændring i selskabets forhold blev, at de private indieskibe herefter ikke længere skulle betale rekognition til det. Da yderligere prisen på tekstiler i Europa var faldende, gik kompagniet en svær tid i møde, skønt det oplevede en kort blomstring under tiårets fornyede storkrige.

Man søgte i de første år af det nye århund-

rede efter privat forbillede at udnytte sin neutrale status til at etablere handel på Isle de France og Batavia. Men under krigen 1807–14 lå al handelen stille, og kompagniets forhold forværredes yderligere.

Allerede inden 1807 var Københavns rolle som stapelplads for Hamburg og Østersøområdet truet, blandt andet af den nye konkurrencedygtige amerikanske fragtfart. 1814 var Norge tabt og det resterende hjemmemarked ikke købedygtigt efter statsbankerotten året før. Alligevel kørte Asiatisk Kompagni videre med samme stort anlagte organisationsapparat som før, skønt næsten ingen skibe udsendtes. Flere af de hjemkomne ladninger måtte sælges med tab, og på denne måde tærede selskabet på sin kapital, indtil det udsendte sit sidste togt i 1833. Endelig inddrog oktrojen i 1844.

Gennem det meste af sin hundredårige beståen var Asiatisk Kompagni imidlertid et fornemt selskab. I sin velmagts dage var det monarkiets største ikke statslige virksomhed med mange ansatte, med eget domicil og værft, med monarkiets mægtigste og driftigste mænd i spidsen. Dets skibe var i en størrelsesorden for sig selv, og værdien af en eneste returladning fra Kina lå til tider på over 1 million rigsdaler! Det må dog ikke glemmes, at både vestindiehandelen og middelhavsfarten hver for sig havde betydelig større betydning for den danske økonomi end reexporten af asiatiske varer.

Den bedste indføring i kompagniets almindelige historie er *Ole Feldbæk: The Danish Asiatic Company* (i Anders Georg et al. (eds.): *Asiatisk Plads. The Danish Foreign Service's new headquarters in Copenhagen* (1980); også fransk udgave). Mange af de forskningsresultater, som skal præsenteres i det følgende, sammenfattes og perspektiveres fortrinligt i denne brede skildring af snart sagt alle kompagniets aktiviteter: dets etablering og finansiering og opbygning, dets handel og administration i Indien og Kina, dets maritime virke, fragterne ud og hjem samt det gode forhold til statsmagten – dette sidste symboliseret ved rytterstatuen på Amalienborg. Et udvalgt billedmateriale bidrager til at gøre oversigten indbydende og letlæst. Som introduk-

tion kan også anvendes de følgende to små afhandlinger, som begge inkluderer Ostindisk Kompagnis perioder i korte træk. *Knud Klem: Den danske Ostindie- og Kinahandel* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1943) er en for sin tid solid indføring. Den er udokumenteret, men bygger tilsyneladende fortrinsvis på trykt materiale; herved er hovedvægten kommet til at ligge på den florissante periode. Tematisk koncentreret fremstillingen traditionelt omkring kompagniets administrative og økonomiske forhold, skønt også Klems interesse for de rent maritime aspekter kommer frem i lyset. *Kristof Glamann: The Danish East India Company* (i Michel Mollat (ed.): *Sociétés et compagnies de commerce dans l'Océan Indien* (Paris, 1970)) gengiver et foredrag holdt på den ottende internationale maritim-historiske konference 1966. Hovedformålet har derfor været at fremdrage de vigtigste udviklingslinier ved de danske asienkompagnier og at sammenligne disse med udlandets. Asiatisk Kompagnis første oktrojperiode er grundigst behandlet, og Glamann beskæftiger sig med internationalt omdiskuterede spørgsmål som kapitaldannelsen og konkurrencedygtigheden over for de store konkurrenter. Han mener, at en væsentlig del af forklaringen på Asiatisk Kompagnis økonomiske succes (i modsætning til de tidligere kompagniers fiasko) skal søges i kinahandelen, som muliggjorde store fortjenester ved en relativt beskedne kapitalindsats. Endelig imødegår han med held billedet af danskerne som hollandske marionetter, der skitseres i *Violet Barbour: Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century* (Baltimore, 1950).

Kun få bøger intenderer at behandle kompagniets virke gennem de hundrede år, det eksisterede. Tilsammen er imidlertid Vore gamle Tropekolonier VI og VII et værk af denne type. *Kamma Struwe: Dansk Ostindien 1732-1776. Tranquebar under kompagnistyre* (1967) har gjort mest ud af selve besiddelserne i Indien. Kun i mindre grad undersøges kompagniets administration heraf, og hun meddeler blot tilfældige oplysninger om andre aspekter af dets virksomhed. Som følge af fokuseringen på kolonierne er kinahandelen temmelig stedmoderligt behandlet. Megen

vægt er derimod lagt på kildegennemgangen vedrørende dagliglivet blandt indere og danske i det fremmede. Prioriteringen af de behandlede emner er mærkbar anderledes i *Aage Rasch: Dansk Ostindien 1777-1845. Storhedstid og hensygnen* (1967). I kraft af blandt andet egne monografier om Asiatisk Kompagni og dansk toldpolitik har arkivaren et overblik over periodens økonomiske og politiske forhold, som kommer tropeværket til gode. Selv om kompagniet efter 1777 ikke mere administrerede kolonierne, får man i hans fremstilling en vel funderet oversigt over dets handel og funktionsmåde indtil 1807. Heller ikke Rasch gør dog noget særligt ud af kinahandelen, men til gengæld søger han at vurdere kompagniets betydning for det danske samfund, blandt andet med basis i behandlinger af det bevarede toldmateriale. I øvrigt er det kronologisk disponerede arbejde ført op til salget i 1845, hvor East India Company overtog besiddelserne. En ældre og mere populær forløber kunne man kalde *Kay Larsen: De dansk-ostindiske Koloniers Historie I-II* (1907-08). For dette værk som for *Kay Larsen: Den danske Kinafart* (1932) gælder som sagt, at de fremdrager det spændende, men atypiske. Da de ydermere er udokumenterede, må deres generelle værdi siges at være ringe, efterhånden som nyere forskning har overflødiggjort dem. Dog kan der stadig hentes mange detailoplysninger deri.

Frederik Thaarup: Historiske og Statistiske Efterretninger om det Kongel. octroierede Danske asiatiske Compagnie (1824) er den ældste egentlige behandling af kompagniets historie. Statistikerens plan var at behandle den danske asienhandel fra starten og frem; imidlertid standser dette eneste udkomne hæfte brat omkring 1792. Fra før 1732 gøres grundigt rede for oktrojer og konventioner af 1670 og 1698. For tiden efter 1732 er bogen præget af tabeller, som hovedsagelig hviler på allerede publiceret materiale. Den strengt kronologiske fremstilling gør meget ud af at opregne udsendte og hjemkomne ladninger; men hér som i andre henseender kan man desværre påvise en del fejl blandt Thaarups oplysninger. Standardarbejdet om første oktrojperiode er ubetinget *Kristof Glamann: Studie i Asiatisk*

Kompagnis økonomiske historie 1732–1772 (i Historisk Tidsskrift 11 II 1949), der i let strammet form er udgivet som *Kristof Glamann: The Danish Asiatic Company 1732–1772* (i Scandinavian Economic History Review VIII 1960). Artiklen må opfattes som en reaktion mod den ældre litteraturs kredsen om formelle og normative kilder. I stedet tilstræbes der en skildring af selve handelsprocessen, som den reelt foregik. Fremtrædende plads har derfor den omfattende vixeltrafik, sølvkøbene og udredningerne, handelstransaktionerne i Asien samt endelig varesalg og kreditpolitik over for køberne. Synsvinklen er altså snævert økonomisk og bestemt af den prisopgave, hvis resultater den er en præsentation af. En enkelt side af det økonomiske virke er mere indgående behandlet i *John Juul Andersen: Asiatisk Kompagnis kinahandel 1732–1772* (upubliceret specialeafhandling fra Københavns Universitet 1978). Hér bringes et stort bilagsmateriale, som specificerer hvert skibs udsendte og hjemgående ladning samt skøn over bruttofortjenesten, som lå omkring 100%. Alligevel manglede kompagniet ofte likvider, og det var derfor afgørende for aktivitetsudvidelserne i 1740–50erne, at det kunne låne de nødvendige beløb. Dette skildres ved hjælp af bankens arkiv i *Erik Rasmussen: Kurantbankens forhold til staten 1737–73* (1955). En selskabsretlig undersøgelse af Asiatisk Kompagni udgør kernen i *H. O. Jensen: Træk af den danske Aktierets Udvikling i det syttende og attende Aarhundrede* (i Ugeskrift for Retsvæsen LXXVIII B 1944). Juristen betoner på grundlag af en grundig gennemgang af oktrojer og især konventioner det bureaukratiske præg og dermed direktionens afmagt over for participanterne og disses kontrolorganer: revisorer, decisorer og hovedparticipanten. Nogenlunde samme opbygning skulle de andre handelskompagnier have haft.

Ydermere er en række kilder udgivne, som belyser første oktrojs periode. Ældst er *Franz Faddesen: Auszug aus den Büchern der asiatischen Compagnie in Dänemark . . .* (i A. F. Büsching (ed.): *Magazin für die neue Historie und Geographie II* (Hamburg, 1769)), som viser værdien af de udsendte og hjemkomne ladninger 1732–45. Desværre er kompagnibog-

holderens opstilling ikke komplet. Desuden finder vi *Julius Clausen & P. Fr. Rist (eds.): En islandsk Eventyrer. Arni Magnússons Optegnelser* (1918), som indeholder en meget levende, men sent nedfældet beretning om »Dronning Juliane Maria«s togt til Kina 1760–61. Langt solidere end denne forvirrede historie er *Oluf Maderup: Journal holden . . . paa Skibet Princesse Charlotte Amalia kaldet, som . . . begav sig paa Reysen fra Kiøbenhavn til Tranquebar Ao. 1741 . . .* (i Oluf Bang (ed.): *Samling af Adskillige Nyttige og Opbyggelige Materier II–III 1743*) og *Jens Boye: Journal paa den anden Reyse til China med Skibet Dronningen af Danmark . . . [1742–44]* (1745). Begge forfattere var præster og har bygget deres beretninger på dagbøger, som indeholder præcise og interessante oplysninger vedrørende dagligdagen ombord.

Enkelte togter er også behandlede af vor tids historikere. *Georg Nørregaard: Storm over Kap* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1962) skriver ud fra skibsprotokol og -journal om »Kronprinsessen af Danmark«s indietogt 1750–53. I Trankebar mødte skibet »Elefanten«, hvis rejse 1749–50 er tilsvarende udforsket i *C. L. Tuxen: Et Blad af Dansk-Asiatisk Kompagnis Historie* (i Museum V 1894). En kinafarers endeligt er skildret i *M. Boucher: The Voyage of 'Kongen af Dannemark' 1742–1746* (i *Africana Notes and News XXIII* 1978). Men alle tre artikler har udvalgt togter, som helt atypisk endte med, at skibene kondemneredes på Afrikas sydspids. I det hele taget forliste kun omkring hvert tiende fartøj 1732–52 og efter 1772 kun 1 af 136! Bouchers artikel er dog et glimrende eksempel på, hvor mange supplerende data, der ligger gemte i udlandet, idet han udelukkende har benyttet arkivalier i Cape Town.

Vender vi os dernæst til kompagniets anden og tredie oktrojperiode, behandles dette tidsrum generelt i to standardværker. *Aage Rasch & P. P. Sveistrup: Asiatisk Kompagni i den florissante Periode 1772–1792* (1948) er frugten af et samarbejde mellem en historiker og en økonom. Resultaterne hviler imidlertid udelukkende på kompagniarkev, og de sættes derfor ikke ind i en større dansk eller international sammenhæng. Bogens styrke er de mange tabeller; men også for disse gælder, at

de præsenteres uden tilbundsående analyse af tallene. Periodiseringen følger traditionelt krig og fred, og indenfor hver af epokerne gennemgås handel og økonomi: ud- og hjembragte varer samt kapitalforhold, likviditetsproblemer og deraf følgende låntagning. Endelig gøres der noget ud af skibsfarten; men dér som ellers anvendes princippet med i udstrakt grad at præsentere eksempler, som skulle være typiske – hvad de dog langt fra altid er. Heller ikke forfatterens drøftelse af tilblivelsen af 1772-oktrojen er tilfredsstillende. *Sune Dalgaard* har i en anmeldelse (i *Historisk Tidsskrift* 11 II 1949) præsenteret en selvstændig kulegravning af oktrojens forhistorie, hvor han på grundlag af materiale blandt andet fra Kommercekollegiet kommer til helt andre resultater end *Rasch*. *P. P. Sveistrup: Fra Asiatisk Kompagnis regnskaber* (i *Revision og Regnskabsvæsen* XXIX 1960) er et tyndt opkog af den store bog og behandler trods titlen ikke regnskaberne. Af samme art er *P. P. Sveistrup: Danmark og det indiske marked i den florissante handelsperiode* (i *Det danske Marked* VIII 1949).

Tiden efter 1792 behandles i det andet standardværk *J. H. Deuntzer: Af det Asiatiske Kompagnis Historie* (1908), som skønt mindre prætentivt end *Rasch & Sveistrups* alligevel er et glimrende oversigtsværk. Den tidligere konseilspræsident giver en i al sin korthed korrekt beskrivelse af de forskellige aktiviteter, idet han supplerer de normalt anvendte kildetyper med de mere problematiske aviser. Afslutningsvis bringes lister over skibe, direktører og dividender med mere. *Deuntzer* skelner skarpt mellem årene før og efter 1807, da kompagniet efter hans mening fik sit dødsstød med englænderkrigene.

Skønt geografisk begrænset i sit sigte må *Ole Feldbæk: India Trade under the Danish Flag 1772–1808. European Enterprise and Anglo-Indian Remittance and Trade* (1969) siges at være et af de brede værker om Asiatisk Kompagni. Ud fra et omfattende dansk og internationalt materiale drøftes både kompagniets og den private indiehandel i en strengt kronologisk fremstilling, hvor hvert skib følges nøje. Arbejdet dokumenterer, at den helt dominerende returvarer på kompagniets skibe var bom-

uldstøjer, og at størsteparten af disse kom fra Bengalen allerede fra 1780'erne og frem. Rentabiliteten var udmærket indtil århundredskiftet; men da blev den industrialiserede europæiske tekstilproduktion konkurrence-dygtig, og Asiatisk Kompagni søgte forgæves at omlægge sin handel til andre varer og pladser. Både i disputatsen og i den foreløbige studie hertil *Ole Feldbæk: The Danish Trade in Bengal 1777–1808. An Interim Account* (i *Scandinavian Economic History Review* XII 1964) er hovedtesen, at engelske privatmænds behov for illegalt at overføre opsparede formuer fra Indien til Europa var afgørende for handelen under Dannebrog. Danskerne profiterede dels ved at sejle i fragtfart med engelskejede varer, som solgtes i København, hvorefter overskuddet sendtes til England – dels drog de fordel af at låne billig handelskapital af briterne i Indien. Dette afgørende kapitaloverførselsbehov er først påpeget i *Holden Furber: John Company at Work. A Study of European Expansion in India in the Late Eighteenth Century* (Cambridge, Mass., 1948). Et andet vigtigt indhold af *Furbers* bog er kortlægningen af »the country trade«, europæernes handel mellem de forskellige asiatiske havne. I denne forbindelse gives en ganske indgående skildring af danskerne og det, englænderne kaldte smughandelen i 1770–80'erne. Hans velkvalificerede vurdering er, at det danske kildemateriale er et af de mest informative og komplette overhovedet.

Omfanget af besejlingen er tabellarisk vist i *Ole Feldbæk: Danish East India Trade 1772–1807. Statistics and Structure* (i *Scandinavian Economic History Review* XXVI 1978), som foruden de i disputatsen omhandlede 58 kompagnitogter inddrager kinahandelens 69. Hertil kom efter 1795 4 rejser til Batavia og 1 til Isle de France. Endvidere sejlede 278 private danske skibe til Asien i den undersøgte periode. Textafsnittet bringer derimod intet væsentligt nyt om Asiatisk Kompagni.

Ud over standardværkerne har især et par studenterarbejder interesse. *Kåre Dag Jensen: Asiatisk Kompagnis handel på Canton 1772–92* (upubliceret specialeafhandling fra Københavns Universitet 1971; autoreferat i 1066. *Tidsskrift for historisk forskning* II 1972)

gennemgår meget grundigt kinahandelen. I kompagniets regnskabsmateriale følges handelskredsløbet, idet der særlig fokuseres på vare- og vekselttransaktionerne i faktoret i Canton. Endelig søges kompagniets fortjeneste indkredset, og den danske kinahandel sammenlignes med andre europæiske nationers. Den forskningsmæssige værdi af *Ole Feldbæk: De københavnske købmænd og handelskompagnerne 1772-1792* (upubliceret specialeafhandling fra Københavns Universitet 1963) ligger i en gennemgang af oktrojfornyelsessagen i årene op mod 1792. Sin liberalistiske indstilling til trods lod staten Asiatisk Kompagni beholde kinamonopolet, da det var almindeligt antaget, at denne specielle handelsgren ville være en stor mundfuld at gabe over for privathandelen.

Lad os nu efter at have kigget på litteraturen om de ostindiske og asiatiske kompagniers økonomiske forhold se nærmere på en række mere specielle sider af deres virke.

Den grundlæggende vareomsætning skete ved hjælp af skibene, og efterhånden er Asiatisk Kompagnis maritime virke blevet ganske godt belyst. Den første afhandling var *Julius Lehmann: Til Østen under Sejl. Med Handelsfregatterne rundt Kap omkring Aar 1800* (1935). Størsteparten af bogen bygger på en brevsamling fra styrmand Johan Friderich Lehmann og skildrer de 6 togter, han gjorde for kompagniet mellem 1796 og 1806. Desuden omtales kompagniskibene i almindelighed, og livet til søs anskueliggøres fixt ved en analyse af reglementer og instruxer for de ombordværende. *Erik Gøbel: Asiatisk Kompagnis kinafarer 1732-1772. Sejlruiter og sejltider* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1978) bygger på de bevarede skibsjournaler; medens aspekter også af indiesejladserne er behandlet i *Christian Skov: Dansk Asiatisk Kompagnis maritime virksomhed 1732-1752* (upubliceret specialeafhandling fra Københavns Universitet 1975; autoreferat i 1066. Tidsskrift for historisk forskning V 1975). Anden oktrojperiode er dækket ved *Tim Velschow: Voyages of the Danish Asiatic Company to India and China 1772-1792* (i Scandinavian Economic History Review XX 1972), hvor sejlruiter og -tider summarisk præsenteres. Dette gøres også i *Erik Gøbel: The*

Danish Asiatic Company's Voyages to China 1732-1833 (i Scandinavian Economic History Review XXVII 1979), som desuden betoner den enestående kontinuitet blandt styrmænd og kaptajner.

Om fartøjerne findes kun en eneste monografisk behandling. Det er *Knud Klem: Asiatisk Kompagnis fregat »Disco«* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1954), som beskriver og følger skibet fra det tegnedes og søsattes af orlogsflåden i 1778. På mange måder var denne lastdragerfregat karakteristisk for kompagnifartøjerne: dimensionerne 140 × 37 × 17¹/₂ fod, drægtigheden 300 kommercelæster, besætningen på 152 mand samt de hjembragte ladninger. Som helt nybygget overlodes »Disco« til kompagniet, og det foretog de normale 6 togter til Asien, inden det var udtjent i 1794.

Forholdene på skibene har oftere optaget historikerne. Ro og orden sikredes i kraft af skibsartiklerne og Danske Lov. Som et typisk eksempel herpå er protokollerne fra »Kronprinsessen« indietogter 1745-47 og 1748-50 gennemgæede i *Georg Nørregaard: Justits om bord på et kompagniskib* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1963). Tilsvarende har han præsenteret provianteringen i København og undervejs for et almindeligt togt i 1789 i *Georg Nørregaard: Forsyninger til en kinafarer* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1975). En systematisk analyse af 68 af kompagniets togter lægges frem i *Erik Gøbel: Sygdom og død under hundrede års kinafarer* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1979). Her redegøres blandt andet for besætningernes sammensætning og for dødsårsager og -hyppigheder; desuden sammenlignes med forholdene på andre danske og udenlandske skibe i oversøisk fart.

Af de varer, man hjembragte fra Østen, er flere behandlet. *Vilhelm Slomann: Bizarre Designs in Silks. Trade and Traditions* (1953) har især set på tekstilhandelen mellem 1666 og 1701, hvor den var særlig hektisk. Et godt indblik i den indiske side af denne sag gives i *Ole Feldbæk: Cloth Production and Trade in Late Eighteenth Century Bengal. A Report from the Danish Factory in Serampore* (i Bengal Past and Present 1967), som gengiver den erfarne faktor Scavenius' pro memoria fra 1789. Theen

mangler en dansk monografi, men er forstandigt omtalt fx i *Louis Dermigny: La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton au XVIIIe siècle 1719-1833 II-III* (Paris, 1964). Derimod er den næstvigtigste kinavare afhandlet med mange illustrationer i *Bredo L. Grandjean: Dansk ostindisk porcelæn. Importen fra Kanton ca. 1700-1822* (1965).

Hermed er vi ovre i det mere kulturhistoriske, som generelt fremvises i *Thomas Thomsen: Kineseriets Tid og de danske Kinafarter* (i Nationalmuseets Arbejdsmark 1942) og senest i *Joan Justesen: Fra Kanton til Kunstkammeret. Træk af den danske kontakt med Kina i 1600- og 1700-årene* (i Torben Lundbæk (ed.): *Det indianske Kammer* (1979)), som rimeligt nok vælger »Kronprins Christian«s pionertogt og lading som typiske for den senere fart. Mere speciel er *Henning Henningsen: Kinesiske »ansigtsmagere« og deres figurer* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1959), hvor vi møder dukker forestillende blandt andre Ludvig Zimmer og officererne på »Kronprins Christian«.

John Erichsen: The Asiatic Company's buildings (i Anders Georg et al. (eds.): *Asiatisk Plads. The Danish Foreign Service's new headquarters in Copenhagen* (1980); også fransk udgave) er en grundig bygningshistorisk redegørelse for domicilet i Strandgade på Christianshavn. I forhold til den ældre litteratur om samme emne gives nu svar på en række hidtil åbne spørgsmål.

Dansborg og resten af befæstningen afhandles i *Ole Feldbæk: Tranquebar 1620-1845* (i Arkitekten 1979), som viser, at forsvarsværkerne nåede deres endelige form allerede i 1660erne. Desuden gives en præcis karakteristik af byens betydning som handelsstøttepunkt. En vigtig kildegruppe gennemgår *Birte Faaborg: Trellunds Trankebarkort 1733* (i Arkiv III 1970), hvori inddrages ialt 36 bykort. *Sten Åke Nilsson: Europeisk arkitektur i Indien 1750-1850* (Lund, 1967) indeholder glimrende arkitekturhistoriske kapitler om plan og bygelse i Trankebar og Frederiksnagor. *F. E. Elberling: Description of Serampore, its Population, Revenues and Administration under the Danish Government* (1874) er den derværende regeringssekretærs beretning, nedfældet 1845 i forbindelse med salget.

Endnu kunne nævnes en lang række værker, som mere eller mindre perifært omtaler Asiatisk Kompagni. En fremtrædende plads indtager i så henseende den omfattende litteratur om missionsvirksomheden, hvis fremme udtrykkelig nævnedes i oktrojerne. Om verdens første protestantiske omvendelsesarbejde er standardafhandlingen *J. F. Fenger: Den trankebarske Missions Historie* (1843). En udmærket kommenteret oversigt er *L. Stampe: Litteratur om trankebarmissionen* (i *Nordisk Missions Tidsskrift* LXVI 1955).

Samtidige tryksager vedrørende kompagniet er særdeles talrige: *Bibliotheca Danica* opregner hen imod 200 titler. Mange af disse er instruxer, plakater og lignende fra kompagniet selv; men efter 1770 vrimler en masse pamfletter frem, hvori aktionærerne og direktørerne strides bravt – fx i forbindelse med bedrageriaffæren. Her skal blot nævnes nogle få mere værdifulde som *Christian Otto Lawätz: Om det Asiatiske Compagnies Handels-Bestyrelse* (1778), *Niels Ryberg: Til Interessenterne udi det asiatiske Compagnie* (1784), den meget omfangsrige *Allerunderdanigst Rapport fra Commissionen til Cassa-Mangelens Undersøgelse ved det Asiatiske Compagnie af 26. Juni 1784 . . .* (1784) og *Forskjællige Grunde for og imod Befragtnings-systemets Antagelse ved det Danske Asiatiske Compagnie . . .* (1796). Skønt sigtet med disse skrifter har været et andet, får man ved læsning deraf ganske godt indsyn i forretningsgangen, først og fremmest i København.

Endelig må omtales *August Hennings: Gegenwärtiger Zustand der Besitzungen der Europäer in Ostindien I* (1784), som foruden at skildre privathandelen og til dels kompagnihandelen bringer lister over de danske indie- og kinatogter 1732-83 samt en række vigtige plakater og anordninger. Dette værk, der bygger på en kolossal litteraturgennemlæsning, må siges at være bleven den basis, hvorpå megen senere forskning hviler, hvis den da ikke bygger på utrykte kilder.

Moderne udgivelser af skriftlige kilder med relevans for Asiatisk Kompagni under anden og tredje oktroj findes nemlig kun i ringe mål. *Hanne Poulsen: Kalk og disk fra Asiatisk Kompagni* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1972) præsenterer et sølvsæt fra 1782. Mere litte-

rært betonet er *Poul Martin Møller: Optegnelser paa Reisen til China* (i Efterladte Skrifter II 1856), som uddybes af *Lone Klem: En litterær kinarejse* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1956). Digteren var den sidste præst på kompagniets skibe og gjorde rejsen til og fra Kina med »Christianshavn« 1819–21. *Th. E. Ludvigsen: Erindringer om mine Søreiser og Livs Begivenheder* (1890) skildrer i sen nedskrift de fire følgende og sidste kinatogter, hvor han tjente som styrmand og handelsassistent. *O. D. L. Agerbeck: Kort og ukunstlet Beskrivelse over de vigtigste Begivenheder, som ere hendtes mig . . .* (1804) er ligeledes erindringer fra en sømand, som 1760–1803 sejlede 16 togter til Indien og Kina, hvor han efterhånden avancerede fra skibsdreng til kaptajn. En lille biografi over en af kompagniets udsendte embedsmænd er *Lorentz Bie: Johan Leonhard Fix 1735–1807. En Skikkelse i dansk-ostindisk Kolonihistorie* (i Personalhistorisk Tidsskrift 10 III 1936). Fix var i Frederiksnagor 1767–87, hvor han tidstypisk dels forestod selskabets handel dels efterhånden oparbejdede en omfattende og indbringende privat handel. Trods lige så typiske stridigheder med sine kolleger i Indien og København vendte han hjem og sad i kompagniets direktion i 14 år.

VI. Det glückstadtske Afrikakompagni

Omkring midten af det 17. århundrede blev fjenderne Danmark og Sverige inddragede i guineahandelen i kraft af deres tyske besiddelser, som indbefattede henholdsvis Glückstadt og Hamburg. Begge steder oprettedes handelskompagnier, som skulle besejle Afrikas vestkyst og anlægge forter dér. Siden 1646 havde man fra Glückstadt udsendt enkelte expeditioner; men 20. maj 1659 gav Frederik III oktroj til byens afrikakompagni. Kapitalen kom hovedsagelig fra Hamburg, og selskabet fik foreløbig tre års skattefrihed og eneret på besejlingen af forterne i Afrika. Forbindelsen var imidlertid uregelmæssig, og stridigheder med hollændere og svenskere på kysten gav udgifter og problemer, hvorfor

glückstadtkompagniet allerede i 1672 havde sat hele sin kapital og mere til over styr og måtte ophæves. Dette skyldtes sandsynligvis de økonomiske konjunkturer, som også nødvendiggjorde en reorganisering samme år af det engelske afrikakompagni – og tre år senere af det hollandske vestindiske kompagni, som ligeledes handlede på Vestafrika.

N. de Roever: Twee concurrenten van de eerste West-Indische Compagnie (i Oud-Holland VII 1889) handler om det svenske og danske afrikakompagni. Disse fremstilles som skalleskjul for upatriotisk hollandsk foretagsomhed – personificeret ved Henrik Carlof der efter tur tjente det hollandske, svenske og danske kompagni. Artiklen har sin eneste værdi i, at den bringer to edelige erklæringer, som gengiver hans personlige tolkning af sine opportunistiske handlinger på Guldkysten i årene inden 1662. I stedet må man gå til hovedværket *Heinrich Sieveking: Die Glückstädter Guinea-fahrt im 17. Jahrhundert. Ein Stück deutscher Kolonialgeschichte* (i Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XXX 1937). Her findes en meget kildenær og detaljeret gennemgang af visse formelle aspekter, især vedrørende de udenrigspolitiske komplikationer, kompagniets virke medførte. Artiklen virker noget altmodisch, og kun på enkelte punkter kompletterer den Georg Nørregaards bind VIII af Vore gamle Tropekolonier i kraft af tilgang til tyske arkiver. Den kronologiske præsentation er ført frem til begyndelsen af det 18. århundrede, hvor Glückstadts skæbne besegledes endeligt ved det store hamburgske markeds nærhed og ved de københavnske kompagniers krav på monopol indenfor dansk oversøisk handel. Ikke desto mindre besejlede enkelte private glückstadtere Guineakysten mellem 1672 og 1693. De stærke økonomiske bånd mellem Danmark og hansestæderne påvises også i *Johan Jørgensen: Denmark's Relations with Lübeck and Hamburg in the Seventeenth Century* (i Scandinavian Economic History Review XI 1963). Kommercekollegiet påstod, at det glückstadtske afrikakompagni snarere var hamburgsk end dansk, hvilket sandsynliggjordes ved kapitalindskuddenes herkomst. Det senere oprettede Vestindisk-guineisk Kompagni var især afhængig af Lübeck,

hvorfra det fik mange af sine udredningsvarer.

VII. Vestindisk-guineisk Kompagni

I København oprettedes allerede i 1653 et privat handelsforetagende, som gerne kaldes det første vestindiske kompagni. Imidlertid var det en løst organiseret gruppe af forretningsmænd uden oktroj, og besejlingen af St. Thomas blev kun sporadisk. Men efter Christian Vs tronbestigelse oprettedes ved kongelig oktroj af 11. marts 1671 et egentligt vestindisk kompagni, som allerede samme år besatte St. Thomas. Tre år senere overtog det glückstadtkompagniets handel på Guineakysten og kaldtes siden »Det Kongelig Octroyerede Danske West-Indiske og Guineiske Compagnie«.

På mange måder lignede dettes arbejdsbetingelser det ostindiske kompagnis: med den tilstedeværende knappe kapital var man nødt til at låne folk og skibe fra orlogsflåden for at kunne gennemføre den forlangte handel og kolonisation; kompagniet fik dansk handelsmonopol på Vestindien og en kongeligt udnævnt guvernør derovre; desuden opnåedes de sædvanlige forrettigheder i form af toldfrihed og så videre. Som direktører udpegede kronen tre højtstående embedsmænd fra Kommercekollegiet.

Indtil 1679 udsendtes kun få skibe, og det var derfor kritiske år i det lille nybyggerisamfund på St. Thomas. Øen søgtes opdyrket med sukker og tobak på plantager med slaver, og desuden skaffede man sig indtægter ved handel med andre nationers kolonier. Ikke desto mindre gjorde den permanente likviditetsmangel sig for alvor gældende. Trods statens forsøg på at hjælpe i 1680 og 1687 blev kompagniets økonomiske problemer større, og efterhånden blev dets skibe sjældne gæster i Afrika og Amerika. I stedet havde Vestindisk-guineisk Kompagni indtægter i form af afgifter fra den private besejling, som var nødvendig efter krigen. Tilsvarende afsluttede man 1685 en traktat med kurfyrsten af Brandenburg, som til gengæld for fodfæste på St. Thomas skulle betale klækkelige afgifter.

Mellem 1687 og 1696 udsendte kompagniet ingen skibe, men valgte at bortforpagte guineahandelen til Nikolaj Jansen Arf i 1689 og året efter vestindiehandelen til Jørgen Thormøhlen. Ingen af aftalerne blev dog til glæde for selskabet, som annullerede dem i henholdsvis 1697 og 1694, fordi St. Thomas hverken blev tilstrækkelig forsynet med slaver eller danske varer.

Brandenburgernes økonomiske succes i begyndelsen af halvfemserne var nok en vigtig årsag til, at kompagniet genoplivedes ved oktroj af 28. september 1697, som i alt væsentligt fornyede de tidligere privilegier. Den danske trekanthandel var begyndt at live op under Den pfalziske Arvefølgekrig, og da dobbeltmonarkiet også holdt sig neutralt i Den spanske Arvefølgekrig, oplevede det danske kompagni nogle rige år. Man besatte 1718 nabøen St. Jan, da St. Thomas nu var helt udstykket. Og i håb om fortsat fremgang købte kompagniet i 1733 den frugtbare ø St. Croix af Frankrig, samtidig med at det overtog Københavns vigtigste sukkerraffinaderi. Thi råssukker var gennem alle årene langt den vigtigste vare i vestindiehandelen, herudover var kun rommen af næneværdig betydning sammen med bomulden. I handelen ved de afrikanske forter bevarede guld og elfenben deres dominerende betydning indtil et stykke ind i det 18. århundrede, og først efter erhvervelsen af St. Croix blev slavehandelen afgørende for danskerne i Afrika.

I det 17. århundrede udrustede Vestindisk-guineisk Kompagni ialt kun godt tredive togter til Afrika eller Vestindien; men efter århundredskiftet nåede man op på 2-3 årlige rejser i gennemsnit, indtil aktiviteten øgedes endnu mere efter 1747, hvor selskabet havde 13 skibe i drift.

Lige som Asiatisk Kompagni fik vestindisk-guineisk ny oktroj ved Christian VI's reorganisering af det økonomiske liv. Dateret 5. februar 1734 sikrede den kompagniet eneret på råssukkerindførsel og sukkerhandel i Danmark og Norge. Selskabernes struktur og lederkreds lignede hinanden til forveksling. Vestindisk-guineisk Kompagni var imidlertid særegent ved siden 1682 at sikre sig en pæn del af sine indtægter i form af rekognition af

privates sejlads og ved at udnytte sit sukkermonopol. Dette medførte stadige bryderier med private handlende og plantageejere, som ønskede sig fri for kompagniets omklamring og selv ville fragte og forhandle øernes produkter. Ved Kommercekollegiets mellemkomst nåedes 1747 en foreløbig overenskomst, hvorved de private handlende simpelthen optoges i kompagniet. På denne vis tilførtes nødvendig kapital; men monopolet bestod, og planterne var stadig utilfredse og ønskede, at staten skulle overtage øerne. En endelig løsning nåedes med Vestindisk-guineisk Kompagnis opløsning i juli 1754, hvor staten købte aktionærene ud og året efter overtog administrationen af de tre øer og forterne i Afrika. Handelen derimod blev givet fri for alle kongens undersætter.

Hvad angår litteratur om Vestindisk-guineisk Kompagni, er vi i dag i en ejendommelig situation: der findes talrige bøger og artikler om selve øerne, men om kompagniet næsten ingen. Dets aktiviteter i Guinea er endnu så godt som udforskede.

Kompagnieraen behandles i Vore gamle Tropekoloniers bind I, som er *J. O. Bro-Jørgensen: Dansk Vestindien indtil 1755. Kolonisation og kompagnistyre* (1966). Den solide fremstilling refererer til et særdeles udstrakt materiale, som giver et glimrende billede af livet på øerne, hvor stærke personligheder tillægges stor vægt. I særlig grad er bogen koncentreret om de økonomiske og sociale forhold derovre, men i mindre grad om overvejelser i København. Vestindisk-guineisk Kompagni omtales først og fremmest som øernes administrator og vareleverandør – funktioner som det ikke udførte særlig tilfredsstillende. *Kay Larsen: Dansk Vestindien 1666–1917* (1928) har et traditionelt begejstret og ukritisk syn på det danske regimente. Bogens værdi ligger i de supplerende skibs- og persondata, som meddeles. For disse to værker som for hovedparten er det øernes kolonisation, administration, slaveoprør og mest farverige personligheder, som har haft hovedinteressen. Derimod findes kun enkelte bemærkninger om kompagniets virke som sådant og om øernes betydning for Danmark. En kort, men givende oversigt over de store træk gives i *Ove Hornby: Dansk Vestin-*

dien (i Danmarksposten 1977) og *Ove Hornby: Derfor solgte vi Dansk Vestindien* (i Management 1978), som begge følger begivenhederne fra kolonisationen til salget. Et bredt rids findes også i *Manuel Gutierrez de Arce: La Colonizacion Danesa en las Islas Virgenes. Estudio Historico-Juridico* (i Anuario de Estudios Americanos II 1945). Forfatteren læser åbenbart ikke dansk, men har arbejdet med spanske kilder. Værket har sin specielle værdi ved at beskrive spaniernes overvejelser om deres juridiske argumenter overfor, hvad de betragtede som danskernes ulovlige overtagelse især af St. Jan og St. Croix.

Et udmærket pionerarbejde er *Waldemar Westergaard: The Danish West Indies under Company Rule 1671–1754* (New York, 1917). Han har hastigt gennemløbet store dele af det hervedværende arkivmateriale, og dette har medført en detaljeret, ja næsten atomiseret fremstilling, som kun sjældent konkluderer på et højere niveau. Den omfangsrige bog har hovedvægten på de økonomiske aspekter, men de mange statistikker må anvendes med den yderste forsigtighed som påvist i *Leif Calundann Larsen: Den danske kolonisation af St. Jan 1718–1733* (upubliceret specialeafhandling fra Københavns Universitet 1980). For de første godt tyve års vedkommende bygger Westergaard på de nedennævnte værker af Krarup og Schück, senere til dels på Mariagers beretning. Forfatteren præsenteres ganske kort i *Lis Jacobsen (ed.): Brev fra en dansk-amerikaner, professor Waldemar Westergaard* (i Nordisk Tidsskrift XXXII 1956).

Det voluminøse håndskrift *Peter Mariager: Een saavidt mueligt fuldstændig Historisk Effterretning Extraheret af Det VestIndiske og Guineiske Compagnies Archiv...* (1753) er forfattet af kompagniets mangeårige bogholder, som behandler perioden 1671–1753. Her får vi selskabets historie set inde fra, og i sin selvforståelse minder værket om Pieter van Dams beskrivelse af det hollandske ostindiske kompagni. Men om Mariagers betydelige betænkning ligeledes har været til internt brug alene vides ikke. I dag har hans beretning værdi i kraft af de mange skrivelser og dokumenter, som refereres, og ved omtalen af de udsendte skibe, som dog ikke er helt udtøm-

bers begrebspar »die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus«.

Finansieringen ved oprettelsen af det vestindiske kompagni samt statens og stormændenes interesse i dettes vel er beskrevet i *Johan Jørgensen: Patriciat og enevælde* (i Historiske meddelelser om København 1963 og 1964). I sin overbevisende analyse af forholdene lige efter statsomvæltningen fremdrager forfatteren kompagniet som prototype på enevældens tætte samarbejde med det nye kapitalistisk-bureaukratiske oligarki. Kolonisationen på St. Thomas skildres i *Frederik Krarup: Jørgen Iversen (Dyppel). Vestindisk Compagnies første Gouverneur paa St. Thomas* (i Personalhistorisk Tidsskrift 2 VI 1891), hvor titelpersonen fungerede i årene 1671–80. *Frederik Krarup: Gabriel Milan og Somme af hans Samtid* (i Personalhistorisk Tidsskrift 3 III 1894) omhandler guvernøren fra perioden 1684–86, hvis misregimente medførte øens ruin og hans egen halshugning. I begge artikler fremdrages materiale fra mange arkivfonds. En udmærket videreførelse af Krarups første artikel er *Nicolai Abrahams: Nogle Bidrag til den dansk-vestindiske Handels Historie i de første Aar, 1671–c.1680* (i Historisk Tidsskrift 7 IV 1902–04). Efter hans vurdering var de vigtigste problemer i denne skuffelsernes tid: krigen mod Sverige, den mangelfulde indbetaling af aktiekapital og kolonialvarernes ringe kvalitet, som betød lave salgspriser i København. Biografisk i sit anlæg er også *Anders Bjarne Fossen: Jørgen Thormøhlen. Forretningsmann, storreder, finansgeni* (Bergen, 1978). Denne nyeste behandling af den bergensiske magnat bringer dog kun skuffende lidt nyt om hans forpagtning af vestindiehandelen 1790–94.

Man havde allerede forbindelse med det i 1680 oprettede brandenburgske afrikakompagni, som var i økonomiske vanskeligheder, men også i flere andre måder mindede om Vestindisk-guineisk Kompagni. Tyskerne ønskede at hente slaver i Afrika og sælge dem videre til spanierne i Caribien, og til dette havde man brug for en station på St. Thomas. Efter drøftelser om helt at sammensmelte de to landes kompagnier sluttedes i 1685 en traktat, hvorved brandenburgerne fik lov til at leje et areal mod til gengæld at afstå to af

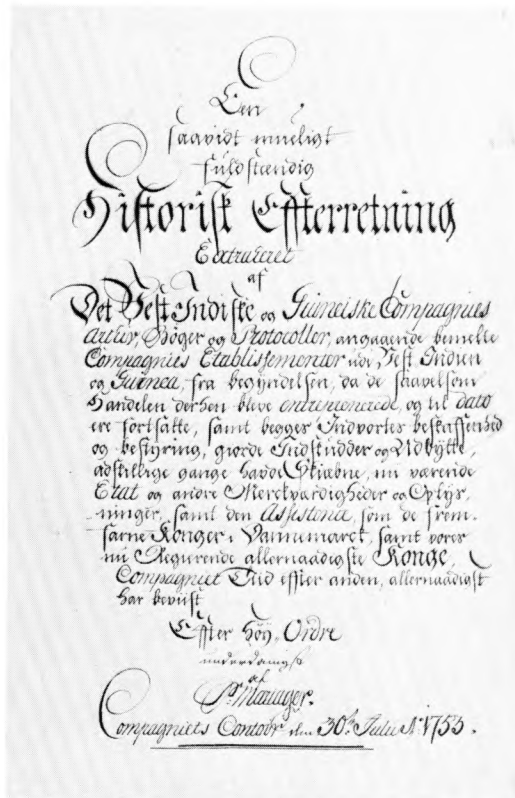

Fig. 2. Det fornemt kalligraferede titelblad til Peter Mariager: *Een saavidt mueligt fuldstændig Historisk Efferretning Extraheret af Det VestIndiske og Guineiske Compagnies Archiv, Bøger og Protocoller...* (1753).

Mariager (1695–1764) var kompagniets bogholder og dermed daglige leder helt fra 1728 til 1754, men havde allerede inden da arbejdet i dets tjeneste. Derfor faldt det naturligt at lade netop ham udarbejde den omfattende betænkning, inden man skred til at opløse kompagniet. Herefter administreredes De vestindiske Øers forhold af Rentekammeret og efter 1760 af Vestindisk-guineisk Rente- og Generaltoldkammer, begge steder med Mariager som chef for det pågældende kontor. Således sikrede den afholdte embedsmand kontinuiteten i administrationen af øerne. Ja, han medbragte ligefrem kompagniets arkiv, og i fx køpbogen fra 1751 vedblev han og de følgende renteskrivere at indføre brevkopierne helt til 1772.

Skriftet findes på Det kongelige Bibliotek. I forhold til de allerede nævnte værker gives ikke meget nyt i den seneste større bog om øerne *Isaac Dookhan: A History of the Virgin Islands of the United States* (St. Thomas, 1974). Derimod bringer *Gordon K. Lewis: An Introductory Note to the Study of the Virgin Islands* (i Caribbean Studies VIII 1968) en inspirerende tolkning af øernes økonomiske og kulturelle skæbne med udgangspunkt i Max We-

hver hundrede importerede slaver til det danske kompagni. Denne handel gik strålende i de følgende krigstider, indtil den indstilledes i 1699 efter en række skærmydsler med danskerne. Alt dette skildres i *Richard Schück: Brandenburg-Preussens Kolonial-Politik unter dem Grossen Kurfürsten und seinen Nachfolgern 1647-1721 I-II* (Leipzig, 1889), som grundigt gennemgår, men alene hviler på arkivalier fra Berlin og Emden. Herved bliver fremstillingen noget ensidig, og man får indtryk af misundelige danskere, som mod traktatens ord vil presse penge ud af de driftige tyskere. Desuden påviser Schück, at Christian V var på vej til at sælge de guineiske besiddelser til brandenburgerne.

En anden gruppe tyskere på øerne var siden 1732 herrnhuterne. Deres virke har affødt en omfattende litteratur, hvor hovedværkerne er *C. G. A. Oldendorph: Geschichte der Mission der evangelischen Brüder auf den caraibischen Inseln S. Thomas, S. Croix und S. Jan I-II* (Barby, 1777), som i udtog oversattes til dansk 1784, og *H. Lawaetz: Brødremenighedens Mission i Dansk-Vestindien 1769-1848. Bidrag til en Charakteristik af Brødrekirken og dens Gerning og af den farvede Races Stilling til Christendommen* (1902).

Om kompagniets senere år findes ikke mange specialundersøgelser; nærmest kommer *Knud Klem: Agent Andreas Bjørn. Købmand og skibsværftsejer* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1968). I vestindiehandelen havde han store egeninteresser, som i 1747 kanaliseredes over i Vestindisk-guineisk Kompagni. På hans værft byggedes op mod et halvt hundrede skibe, hvoraf mange leveredes til Asiatisk, Vestindisk-guineisk og Almindeligt Handelskompagni – hvilket sidste Bjørn selv var med til at stifte.

Lad os herefter se på de få kildeudgaver, som findes vedrørende kompagniet. Nyest er *Hertuf Nielsen (ed.): J. L. Carstens: En Almindelig Beskrivelse om Alle de Danske, Americanske eller West-Indiske Ey-Lande* (i Danske Magazin 8 III 1967-70). Den sandsynlige forfatter var en kendt planter, som boede på St. Thomas indtil 1739, og beskrivelsen stammer fra årene umiddelbart derefter. Dens væsentligste informationer vedrører øernes administrative

indretning: guvernementet, retsinstanserne, sportelsystemet og så videre. *C. F. Paludan: Blade af de dansk-vestindiske Øers Historie* (i Museum V 1894) gengiver otte af guvernementets rapporter hjem til København. De handler om slaveoprøret på St. Jan 1733 og overtagelsen af St. Croix på samme tid. Ældst blandt kildeudgaverne er *Casper Peter Rothe (ed.): Kong Christian den Femtes . . . Reskripter for Norge, Island, Ferrøerne og de Indiske Besiddelser . . . [1670-1699] II* (1778). Denne bogs tredje del indeholder blandt meget andet værdifuldt: Vestindisk-guineisk Kompagnis oktrojer og reglementer fra 1677 og 1697, guineapatentet af 1674, traktaten med brandenburgerne i 1685 samt Arfs og Thormøhlens kontrakter.

Som nævnt var råsukker langt den vigtigste af øernes varer – også for København, hvor det raffineredes, og hvorfra det reexporteredes. Hovedværket er *P. P. Sveistrup & Richard Willerslev: Den danske Sukkerhandels og Sukkerproduktions Historie* (1945), hvor Willerslev i sin behandling af tiden indtil 1900 har lagt mest vægt på de rent økonomiske aspekter. Han redegør desuden for statens almindelige økonomiske politik, som i 1730erne reelt sikrede kompagniet monopol på både import og forædling. Desværre er raffinaderiets regnskaber først bevarede fra 1750 og fremefter. *Kristof Glamann* har i en anmeldelse af værket (i Historisk Tidsskrift 11 III 1950-52) fremlagt en del supplerende oplysninger vedrørende sukkerpriser 1731-51 og monopolet, som aldrig blev så udpræget som ellers antaget. Et forarbejde til sukkerværket er *P. P. Sveistrup: Bidrag til de tidligere dansk-vestindiske Øers økonomiske Historie med særligt Henblik paa Sukkerproduktion og Sukkerhandel* (1942), som imidlertid kun løseligt omtaler kompagniperioden. Til gengæld har den glimrende redegørelse for øernes naturforhold og dyrkningsprocessen almen gyldighed. De samme emner behandles i den fornemt illustrerede lille bog *Peter Lotharius Oxholm: De Danske Vestindiske Øers Tilstand i Henseende til Population, Cultur og Finance-Forfatning . . .* (1787).

Den anden vigtige handelsartikel for Vestindisk-guineisk Kompagni var afrikanske neger-slaver; disse udgjorde bindeledet mellem

Vestindien og Guldkysten, ja selve existensberettigelsen for guineaforterne. Om slavehandel er skrevet mangt og meget, men kun mindre af interesse for en kompagnihistoriker. Den gamle fremstilling *C. Alberti: Den danske Slavehandels Historie* (i Historisk Tidsskrift 2 III 1850) er nu til dels overflødiggjort af helt nye undersøgelser. *Svend Erik Green-Pedersen: Den danske negerslavehandels historie 1733–1807. En foreløbig oversigt med særlig henblik på dens omfang og struktur, dens økonomiske betydning samt dens ophævelse* (i Från medeltid till välfärdssamhälle (Uppsala, 1976)) gengiver et foredrag på det nordiske historikermøde i 1974; dette er senere ajourført og udgivet som *Svend Erik Green-Pedersen: The History of the Danish Negro Slave Trade 1733–1807. An Interim Survey Relating in Particular to its Volume, Structure, Profitability and Abolition* (i Revue Française d'Histoire d'Outre-Mer LXII 1975). Forfatteren reviderer Curtins for lave skøn og viser, at der i den undersøgte periode importeredes omkring 123.000 slaver til de danske øer fra Afrika; af disse genudførtes cirka 70.000 til andre øer i Caribien.

Selve transporten over oceanet er gentagne gange blevet behandlet i Handels- og Søfartsmuseets årbøger: *Georg Nørregaard: Forliset ved Nicaragua 1710* (1948), *Georg Nørregaard: Slaveoprøret på »Patientia« 1753* (1950), *Georg Nørregaard: Vandmangelen på »Haabet Galley« 1724* (1953), *Georg Nørregaard: På slavetogt til Madagascar 1737–1739* (1955), *Georg Nørregaard: Den forrykte styrmand på fregatten »Jægersborg« 1748* (1956) og *Georg Nørregaard: Salvator Mundis forlis 1729* (1976). Fælles for disse artikler er, at de desværre alle kredser om de enestående hændelser. Fem af historierne er genoptrykte i *Georg Nørregaard: Farefulde danske sørejser. Togter til Afrika i det 18. århundrede* (1969). Langt mere interessant er *Georg Nørregaard: Varer til Guinea* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1951), hvor der med »Charlotte Amalia« i 1674 som eksempel redegøres for en almindelig udgående ladning, bestående af fornødenheder til danskerne på kysten og af slavehandelsbyttevarer, som mest var tekstiler. Et udmærket indtryk af en gennemsnitsrejse får vi i *G. L. Grove: Nogle Oplysninger om Tordenskiolds første Langfart* (i Personalhi-

storisk Tidsskrift 3 IV 1895). »Christianus Quintus« stod Sundet ud den 17. november 1706, efter 3 måneder nåedes Guinea, hvor man lå i 3½ måned, overfarten til St. Thomas tog samme tid, og efter ophold dér varede turen tilbage 3 måneder – således at man ankom til København den 20. juni 1708 efter 1½ års fravær.

Slaverne indkøbtes i de danske besiddelser i det nuværende Ghana, hvor allerede Glückstadt-kompagniet 1659–85 havde haft fortet Frederiksborg. 1661 byggedes hovedfortet Christiansborg og 1736 det mindre Fredensborg, som begge eksisterede, indtil kolonien solgtes til englænderne i 1850. I dag er Christiansborg den ghanesiske præsidents palads. Plantagedrift på kysten blev aldrig rentabel, og blandt de udsendte danske var dødeligheden forfærdende høj. Kun de for Vestindien så nødvendige slavetilførsler berettigede koloniens opretholdelse.

En kort og klar oversigt over det danske utrykte kildemateriale og dettes indhold findes i *Ole Justesen: Aspects of Eighteenth Century Ghanian History as Revealed by Danish Sources* (i Ghana Notes and Queries XII 1972). Indtil 1778 flyder materialet rigeligt. Det findes i Vestindisk-guineisk Kompagnis og Guineisk Kompagnis arkiver; men forfatteren gør opmærksom på ensidigheden ved både dette og det trykte materiale. Han skitserer desuden de ghanesiske negerstaters historie i århundredet: akvamu, akim og asante. *A. W. Cardinal: A Bibliography of the Gold Coast* (Accra, 1932) omfatter over 5.000 bøger om perioden fra europæernes komme. Men den er usystematisk og ikke annoteret, og centrale danske værker mangler. Dens største værdi ligger derfor måske i, at der indledningsvis bringes en oversigt over arkivmateriale blandt andet i Portugal, Holland og Sverige. Senere er udkommet *A. F. Johnson: A Bibliography of Ghana 1930–1961* (London, 1964) og *S. A. Afre: Ashanti Region of Ghana. An Annotated Bibliography, From Earliest Times to 1973* (Boston, Mass., 1975), som viderefører Cardinals arbejde, og som medtager de få relevante danske titler fra perioden. Den i dag foreliggende litteratur om kompagniepoken er koncist behandlet i *Ole Justesen: Danish Settlements on the Gold Coast in*

the Nineteenth Century. An Outline (i *Scandinavian Journal of History* IV 1979).

Justesen fremhæver med rette hovedværket *Georg Nørregaard: Guldkysten. De danske etableringer i Guinea* (1968), der er ottende bind af Vore gamle Tropekolonier og derfor oprindeligt udkom i 1953. Dog er enkelte noter nu ført à jour, hvilket også gælder for oversættelsen *Georg Nørregaard: Danish Settlements in West Africa 1658–1850* (Boston, Mass., 1966). Bogen hviler på et grundigt arbejde med Rigsarkivets arkivalier, som alle ser begivenhederne med europæiske øjne, hvilket indebærer en eurocentrisk fremstilling. Generaliseringer og konklusioner ud fra de mange værdifulde data mangler – lige som en kildemæssig vurdering af generalbrevene, der er en af hovedkilderne. Nørregaards fortjeneste er, at han som den første og eneste giver en detaljeret skildring af hele koloniperioden, og at han så godt som muligt søger at beskrive afrikanernes politiske og økonomiske forhold, der var afgørende for deres leverancer af slaver til europæerne. En tilbøjelighed til at fremdrage de dramatiske højdepunkter i historien giver dog bogen en vis skævhed. Før Nørregaards værk fremkom, var *Kay Larsen: De Danske i Guinea* (1918) autoriteten på området. Denne bog med sin rimeligt nuancerede, men meget personfixerede tolkning er trods alt af større værdi end de fleste af forfatterens andre bøger. Et bredt værk er også *Jacques Macau: La Guinée danoise* (Aix-en-Provence, 1970; duplikeret), som dog intet nyt bringer for en dansk læser.

Foruden europæiske forskeres mange værker om vestafrikansk og ghanesisk historie findes der tre centrale arbejder af unge ghanesiske historikere. Disses engelske disputatter anskuer områdets historie fra afrikanernes synsvinkel, og blandt andet viser de, hvordan danskernes tilstedeværelse opfattedes, samt hvordan handelssamkvemmet spændte af. *Kwame Yeboa Daaku: Trade and Politics on the Gold Coast 1600–1720. A Study of the African Reaction to European Trade* (London, 1970) behandler de lokale købmands fyrsters periode, som indebar skiftet i efterspørgsel fra guld og elfenben til slaver. I modsætning til Daaku inddrager *John Kofi Fynn: Asante and Its Neighbours 1700–1807* (London, 1971) og *Michael*

Kwamena-Poh: Government and Politics in the Akuapem State 1730–1850 (London, 1973) en del trykt og utrykt dansk materiale – plus den afrikanske mundtlige overlevering. Således udgør denne gruppe af afrikansk litteratur et vigtigt supplement og i visse henseender et korrektiv til fx Nørregaards hovedværk.

Snævrere i sigte er *A. W. Lawrence: Trade Castles and Forts of West Africa* (London, 1963). Foruden en bygningshistorisk gennemgang af Christiansborg og det i 1784 opførte Prinsenssten giver arkæologen et generelt rids af forholdene på Guineakysten og embedsmændenes dagligdag på forterne. En anden slags levn fra dansketiden er omtalt i *Henrik Jeppesen: Danske plantageanlæg på Guldkysten 1788–1850* (i *Geografisk Tidsskrift* LXV 1966); i kompagniernes levetid spillede opdyrkningen dog ingen nævneværdig rolle.

Over Vestindisk-guineisk Kompagnis handel og udbytte kastes et sidelys i *G. L. Grove: Om Søren Schielderup, Guvernør paa Guineakysten* (i *Personalthistorisk Tidsskrift* III 4 1895). Arkivets nyordner skildrer hér den person, hvis menneskekærlighed over for de sorte er lovprist i Ove Mallings bekendte bog om store og gode handlinger. Ved hjælp af generalbrevene hjem skildres guvernørperioden 1735–36, hvor besiddelserne udvidedes mod øst, hvor fort Fredensborg byggedes. Foruden guvernør var der ofte en præst i Guinea, og af denne stands repræsentanter biografes 36 i *Hans Debrunner: Pioneers of Church and Education in Ghana, Danish Chaplains to Guinea 1661–1850* (i *Kirkehistoriske Samlinger* 7 IV 1960–62).

Over halvdelen døde derude, men flere af de hjemvendte præstemænd skrev om deres oplevelser. Mest informativ er *Johannes Rask: En kort og sandferdig Rejse-Beskrivelse til og fra Guinea* (Trondhjem, 1754), som er genudgivet på nynorsk af Jostein Øvrelid som *Johannes Rask: Ferd til og frå Guinea 1708–1713* (Oslo, 1969). Han var på kysten 1709–12, og hans dagbog danner grundlaget for bogen, hvor den tidstypiske og belæste polyhistor afhandler de mest forskelligartede emner som fx historie, botanik og etnografi. Meget bredere i sit sigte end de nævnte selvbiografisk prægede værker er *Eric Tilleman: En liden enfoldig Beretning om det Landskab Guinea og dets Beskaffenhed*

langs ved Sø-Kanten . . . (1697). Med basis i to rejser til Guldkysten og 9 års ophold dér beskriver løjtnanten fra Christiansborg hele kysten, slavehandelens og -skibenes indretning, varerne fra Europa og kysten, og endelig slutter den indsigtfulde og nøgterne redegørelse med gode maritime råd angående sejl-ruter, forfriskningspladser og rette årsens tider at ankomme til Guinea på. Alt i alt må dette værk have været en af de mest nyttige håndbøger for de udsendte danske.

VIII. Almindeligt Handelskompagni

Allerede Otto Thott havde i 1735 fremsat som sin uforgribelige tanke: at så meget som muligt af den handel og søfart, som englændere og hollændere foretog gennem danske stræder, burde gå over på danske hænder. Ved at koncentrere kræfterne i større enheder ville landet blive mere konkurrencedygtigt. I de følgende år drøftedes Thotts planer, og et af resultaterne heraf blev grundlæggelsen af det fælles Grosserersocietet i 1742.

Tanker som disse bevirkede sammen med de gunstige konjunkturer under storkrigene 1739–48, at man ved kongelig oktroj af 4. september 1747 dannede Almindeligt Handelskompagni. Til dette var knyttet de største forventninger, idet formålet var at drive rederi- og handelsvirksomhed i stor målestok og at gøre København til centrum for den kolossale handel mellem Østersøområdet og resten af Europa. Hertil kom ifølge oktrojen hvalfangst og opretholdelsen af et stort vareoplag i hovedstaden. Ydermere fik kompagniet en række af de sædvanlige begunstigelser.

I samme måned valgtes geheimeråd C. A. von Berckentin til præsident og storkøbmandene Frederik Holmsted, Andreas Bjørn og Oluf Blach til direktører. Herudover havde det almindelige handelskompagni ikke mange ansatte.

Selskabet fik en vanskelig start, efter som fredsslutningen i 1748 efter Den østrigske Arvefølgekrig brat ændrede de hidtil så heldige betingelser; til gengæld overtog Almindeligt Handelskompagni 1750 handelsmonopolet på Grønland. Sin blomstringsperiode oplevede

det imidlertid først under Den preussiske Syvårskrig 1756–63, hvor dets flåde nåede op på 20 skibe. I disse år oparbejdedes livlig og indbringende handel på Middelhavet og Vestindien. Efter krigen kom man med det samme ud i de gamle likviditetsproblemer, som skyldtes de meget store kapitaler, der var indfrosne i omfangsrige varelagre. Kun grønlandshandelen kunne klare sig i fredstid, hvor konkurrencen fra private og udlændinge ellers var for hård for kompagniet. Derfor tog generalforsamlingen da også i 1763 imod tilbuddet om at overtage monopolhandelen på Island og Finmarken. Denne handelsgren blev dog aldrig nogen særlig indtægtskilde, og statusopgørelser fra 1767 til 1773 viser, at virksomheden sygnede hen, idet stadig kun grønlandshandelen var levedygtig. I maj 1774 overtog regeringen derfor kompagniet til den værdi, det selv mente at repræsentere.

Almindeligt Handelskompagni er monografisk behandlet i *P. P. Sveistrup: Det almindelige Handelskompagni 1747–1774, med særligt Henblik paa dets Virksomhed i Grønland* (Meddelelser om Grønland CXXXI 1943). Den tidligere kontorchef i Grønlandsministeriet har lagt hovedvægten på en indgående fremstilling netop af handelen nordpå. Derimod meddeler han ikke meget om den betydelig mere omfangsrige østersø-, middelhavs- og vestindiefart, som til tider må have været langt vigtigere for selskabets økonomi. Et andet iøjnefaldende træk ved hans fremstilling er, at han som lektor i driftsøkonomi hovedsagelig har anvendt kompagniets hovedbøger som basis for sine forklaringer. Derved isoleres dets handel på en uheldig måde fra den almindelige økonomiske historie. De driftsøkonomiske resultater er senere også offentliggjorte i *P. P. Sveistrup: Fra gamle regnskaber. Det almindelige Handelskompagni* (i Revision og Regnskabsvæsen XXX 1961). Vurderingen af regnskabsføringen er meget negativ, blandt andet fordi man frit har skønnet over, hvor stort overeller underskuddet var på de enkelte konti, og fordi man ingen afskrivninger foretog. Alt i alt fremviste regnskaberne helt urealistisk gode resultater.

Under Syvårskrigen tog Rentekammeret initiativ til at oprette et levantinsk handels-

kompagni, som i praxis blev en afdeling af Almindeligt Handelskompagni. Den drivende kraft bag dette dødfødte tiltag var J. H. E. Bernstorff, som i 1757 havde fået sluttet en handelstraktat med Tyrkiet. Tilsyneladende udsendtes dog kun 2 skibe til Konstantinopel, og begge medbragte så godt som usælgelige textilladninger. *C. F. Wandel: Danske Handelsforsøg paa Levanten i det attende Aarhundrede* (1927) er en udgave af korrespondance mellem Bernstorff og de udsendte Gähler og Ver-rayon med flere. Brevene, som kun forbindes af en lapidarisk tekst fra udgiverens hånd, dækker perioden fra S. V. Gählers udsendelse i 1752, til alle muligheder forgæves var prøvede i 1764. De store økonomiske tab herved er dog snarere blevet dækkede af staten end det uformuende kompagni.

IX. Marokkokompagniet

Siden 1749 havde private københavnske storkøbmænd som Fabritius, van Hemert og Weaver sendt enkelte skibe til de marokkanske havnebyer Salee, Saffy og Santa Crux. Lige som indenfor levanthandelen var Bernstorff i 1750erne en drivende kraft bag oprettelsen af et marokkansk handelskompagni, som skulle overtage, expandere og effektivisere den hidtidige handel. Udenrigsministerens bestræbelser medførte, at Frederik V på sin 32 års fødselsdag den 31. marts 1755 gav en oktroj til »Det Kongelig Danske Octroyerede Africanske Compagnie«. Dette fik foruden de sædvanlige toldfriheder og forrettigheder enehandelsret på den afrikanske kyst mellem 36. og 32. breddegrad. Kompagniet havde altså intet med handelen på Guldkysten at skaffe, og jeg kalder det derfor Marokkokompagniet i stedet for det normalt anvendte navn Afrikakompagniet.

Til at begynde med kunne Marokkokompagniet fremvise pæne økonomiske resultater ved sin direktion, som bestod af de nævnte storkøbmænd og desuden havde Desmercieres som præses. Men et omfangsrigt administrationsapparat såvel i København som i Marokko indebar sammen med lunefulde despoters ublu fordringer, at kompagniet snart

satte alt til. Statens kasser trådte hjælpende til og holdt selskabet kunstigt i live; men ved regeringsskiftet 1766 afskaffedes langt om længe dette dræn, som skønmæssigt havde kostet det offentlige langt over 400.000 rigsdaler. De store udgifter sikrede den omfattende danske og ikke mindst norske middelhavshandel mod marokkanske kapere. Dette har nok været kompagniets egentlige existensberettigelse, og det ophævedes da heller ikke, før man havde en fredstraktat med Marokko klar i stedet.

Den eneste specialafhandling, der findes, er *Jens Lassen Rasmussen: Det under Kong Frederik den Femte oprettede Danske Afrikanske Kompagnies Historie* (1818). Forfatteren til bogen var professor i østerlandske sprog, og han har derfor kunnet udnytte det nødvendige kildemateriale, hvoraf store dele er affattet på arabisk og andre fremmedartede sprog. En del af disse dokumenter meddeles i næsten ordret oversættelse. Den grundige og tilforladelige historie omhandler i det hele taget de bestræbelser, man fra dansk side foretog i perioden 1751–66 for at etablere en regelmæssig handel på Marokko. Et let tilgængeligt referat af Rasmussens afhandling findes i *C. Bastrup: Det afrikanske Kompagni* (i H. C. Bering Liisberg (ed.): *Danmarks Søfart og Søhandel fra de ældste Tider til vore Dage I* (1919)). For Marokkokompagniets vedkommende som for de fleste andres findes trykt oktroj og konvention.

X. Guineisk Kompagni

Efter guineahandelens frigivelse i 1754 og Vestindisk-guineisk Kompagnis ophævelse blev udnyttelsen af besiddelserne i Afrika reelt overladt til det private initiativ de næste ti år. Men indtil 1765 ankom kun ganske få og små skibe til forterne, og man så heri beviset for, at et privilegeret handelskompagni burde tage over igen. Da derfor den foretagsomme projektmager Frederik Bargum trådte frem med en sådan plan, fik han oktroj 18. marts 1765 for »Det Kongelige Octroyerede Danske Guineiske Compagnie«. Dette skulle genoplive trekanthandelen for at forsyne Dansk Vestindien med slaver, og det skulle vedligehol-

de forterne på Guineakysten de næste tyve år. Kompagniet fik ikke monopol på menneskehandelen, men dog de andre sædvanlige privilegier. Foruden at puste liv i selve den danske slavehandel ønskede det nye kompagni at få del i den udenlandske; men uden afgørende succes aftalte man med et fransk rederi at anvende forterne som en slags agenturer i den internationale slavehandel. Til daglig kaldtes foretagendet også Slavehandels-societetet eller Det bargumsk Handelssocietet, og for dette lykkedes det virkelig at etablere en regelmæssig besejling i de gode år indtil 1772. Anstregelserne kostede imidlertid dyrt; aktiekapitalen på 176.500 rigsdaler var snart brugt, og Bargum kastede sig ud i vidtløftige penge-transaktioner. Disse viste sig uholdbare, og direktøren måtte flygte til udlandet. Herefter blev guineahandelen kun drevet henholdende, idet aktionærerne ønskede, at staten skulle udfri dem. Da dette ikke opnåedes, trådte selskabet i likvidation 1775, og den 22. maj 1776 udgik en kongelig befaling om, at trekant-handelen herefter skulle fortsættes for majestættens regning. Denne ordning vedligeholdtes indtil 1781, hvor Østersøisk-guineisk Handelsselskab oprettedes og overtog afrika-handelen.

Litteratur om Guineisk Kompagni er særdeles knap, skønt en hel del af dets arkiv er bevaret. Det vestindisk-guineiske Rente- og Generaltoldkammers omhyggelige indstilling af 29. oktober 1765 om societetets ønskede overtagelse af forterne på Guineakysten findes gengivet i *H. Trier: Gaarden Nr. 14 Ved Stranden. Af dens Forhistorie* (i Historiske Meddelelser om København I I 1907-08); hér opregnes de nærmere betingelser i koncessionen. Mest indgående besked om kompagniet i almindelighed fås i et kapitel af Nørregaards standardværk om Guldkysten samt i den nævnte arkivregistratur af Bro-Jørgensen. I modsætning især til Nørregaards positive vurdering af handelssocietetets aktiviteter står *Svend Erik Green-Pedersen: The Scope and Structure of the Danish Negro Slave Trade* (i Scandinavian Economic History Review XIX 1971), som påpeger, at det antal slaver, de små danske besiddelser kunne levere, var alt for lille til at kunne holde kompagniet i live.

Det bragte i alt 14 skibe med 3-4.000 slaver fra det ene kontinent til det andet. Medens Green-Pedersen behandler hele anden halvdel af det 18. århundrede, omhandles kun et enkelt togt i *Hartvig W. Dannevig: Slaveskipet Fredensborg* (Oslo, 1978). Bogen består af omfattende uddrag af såvel skibsjournal som -protokol, og på denne vis fremkommer en af de mest velskrevne og indgående beskrivelser af hverdagen på et sejlskib i langfart på denne tid. Det valgte gennemsejlede trekantstruten 1767-68, inden det strandede på Norges kyst på vejen hjem. Hér blev vraget udgravet for et par år siden, da det så vidt vides er det eneste slaveskib, man har fundet.

XI. Vestindisk Handelsselskab

Den amerikanske Uafhængighedskrig indebar konjunkturer, der var så gunstige for det dansk-norske monarki, at staten endnu en gang gik i lag med at oprette oktrojerede handelskompagnier. Den økonomiske og politiske sammenhæng, hvori de nye foretagender kom til verden, er bedst og mest indgående beskrevet i *Ole Feldbæk: Dansk neutralitetspolitik under krigen 1778-1783. Studier i regeringens prioritering af politiske og økonomiske interesser* (1971).

Efter års gnidninger mellem England og dets besiddelser på det nordamerikanske fastland erklærede disse sig uafhængige den 4. juli 1776. Men først med Frankrigs demonstrative stillingtagen i februar 1778 nåede krigslignende tilstande Europa, idet Ludvig XVI's anerkendelse af De forenede Staters suverænitet var at ligne ved en krigserklæring mod England. Med basis i et omfattende dansk og udenlandsk kildemateriale skildrer Feldbæk, hvorledes den danske stat strax gik i værk med at tillempe den gældende lovgivning til de nye forhold. Styret strakte sig med disse justeringer ganske langt for at sikre en optimal neutralitetsudnyttelse. Herved udbyggedes det danske handelsapparat således, at det stod rede, da endnu gunstigere omstændigheder indtraf med Hollands indtræden i krigen i december 1780. Gennem det følgende 1½ år oplevede den neutrale udenrigshandel en helt enestående højkonjunktur,

som gav sig udslag i voldsom efterspørgsel efter danskejede varer og tonnage – både i og udenfor Europa. For at danske redere og købmænd kunne høste flest mulige af neutralitetens fordele, medens tid var, lod staten efterhånden de sidste merkantile restriktioner ophæve, så der i realiteten var frit spillerum for foretagsomheden fra sommeren 1782 og frem.

Men ikke alene sørgede regeringen for at gøre den private handel og søfart så konkurrencedygtig som muligt overfor udlandet. Staten spillede som sagt også en mere aktiv rolle ved at oprette handelskompagnier. Som følge af de ophedede konjunkturer fik disse nye foretagender (Vestindisk Handelsselskab, Østersøisk-guineisk Handelsselskab og Handels- og Kanalkompagniet) en noget anden status end de traditionelle kompagnier havde haft. Mest iøjnefaldende var det ikke nu nødvendigt eller hensigtsmæssigt at give monopoler. En anden afgørende forskel var, at staten indskød endog meget store summer som aktiekapital eller i form af fordelagtige lån for at få de nye kompagnier i gang, og at den rask væk stillede skibe, faste anlæg og mandskab til rådighed. Herved sikrede den sig afgørende kontrol med selskaberne. Ikke mindst personsammenfaldene mellem monarkiets højtstående finansembedsmænd og krigskompagniernes ledelser var påfaldende.

Set fra personsiden kan nævnes, at H. C. Schimmelmann under krigen på den ene side var finansminister, leder af Kurantbanken, medlem af Overskattedirektionen og af den ekstraordinære finanskommission – og på den anden side var han direktør for og storaktionær i både Vestindisk Handelsselskab og Østersøisk-guineisk (og var med til at forbedre Handels- og Kanalkompagniet inden sin død i februar 1782), han ejede store sukkerplantager samt sukkerraffinaderi i København, og i Asiatick Kompagni var han en af storaktionærerne.

Set fra kompagnisiden var Vestindisk Handelsselskabs direktion et typisk eksempel. Her sad i 1778 følgende personer: H. C. Schimmelmann, J. O. Schack-Rathlou (medlem af statsrådet og direktionen for Skatkammeret), Ernst Schimmelmann (søn af H. C. og blandt andet førstedeputeret i Kommercekollegiet, direktør i Kurantbanken og efter 1784 finansminister), Chr. Ludvig Stemann (blandt andet førstedeputeret i Generaltoldkammeret og i Rentekammeret, efter 1782 finansminister), Ove Høegh Guldberg (stats- og geheimekabinetssekretær, medlem af bankdirektionen, senere statsminister) og Niels Ryberg (en af landets mægtigste købmænd).

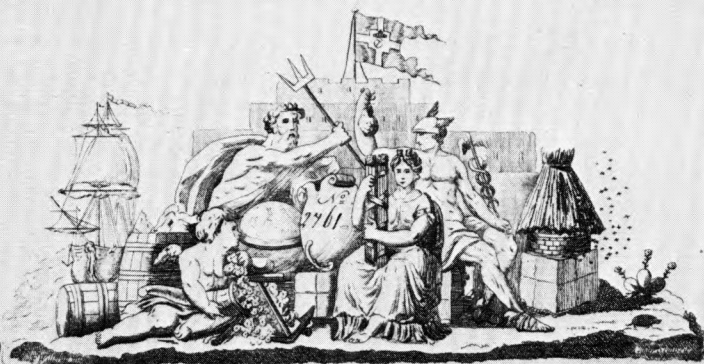
Også på tværs var der stærke bånd; mest udpræget for Guldbergs og den yngre Schimmelmanns vedkommende, idet de begge sad i direktionerne for alle tre nyoprettede handelskompagnier.

Med kapitalens herkomst og direktørernes embeder udenfor kompagnierne in mente kan det ikke undre, at de almindelige aktionærs indflydelse blev minimal, og at generalforsamlingerne ofte var rene paradeforestillinger, hvor direktionen blot orienterede de fremmødte, og ingen andre fik ordet. Med rette kan krigskompagnierne karakteriseres som statsforetagender.

Således er de da også blevet benævnte i den brede litteratur, der er uomgængelig som supplement til de få snævrere undersøgelser, som nævnes i de følgende afsnit. De mere omfattende værker giver et ganske godt helhedsindtryk af de tre kompagnier, og foruden Feldbæks bog om neutralitetspolitikken drejer det sig om de værker af Holm, Nathanson og Johansen, som nævntes i afsnit III. Alle disse fire bøger hviler på selvstændigt arbejde med primært materiale; således gengiver Johansen fx statusopgørelser fra 1784ff for hvert eneste af de da eksisterende kompagnier, og han skriver indgående om deres afvikling ef-

Fig. 3. Aktie nummer 2761 med pålydende værdi 100 rigsdaler i Vestindisk Handelsselskab.

Det smukke aktiebrev prydes af en allegorisk tegning og er noteret under devisen »Bon Esperance B«, som sandsynligvis har dækket over den københavnske storkømand Niels Brock, der ialt ejede 220 sådanne aktier. Andre storaktionærer i selskabet var kronprins Frederik, Niels Ryberg, Ernst Schimmelmann og J. G. Moltke; størsteparten af kapitalen på 1/2 million rigsdaler var udstedt på ihændehaberbeviser. Nederst på hvert eneste har direktørerne underskrevet i den i teksten nævnte rækkefølge; desuden ses Conrad Hausers signatur som selskabets egenmægtige administrator. Efter statens indløsen af aktien er denne annulleret ved udstregning af underskrifterne.

Vi underskrevne Kongelig Allernaadigst beskikkede Directeurer
 for det under 11te May indseverende Aar paa Fem og Fyve Aar Octroyerede
 Kongelige Danske Westindiske Handels Selskab, Kiendes
 og hermed vitterlig gjøre, at Hon Esperance B

_____ er Interessent i bemeldte Selskabs Fond for en Actie,
 som er en Fem Tusende Deel i dette Selskab, eller 100de R^{de} Skriver
 Et Hundrede Rigsdaler Dansk Courant, hvilke i Selskabets
 Casse er vorden erlagt. Thi Kiendes Hon Esperance B

_____ eller hvo dette Actie Brev med
 Rette i Hænde haver, for en Interessent udi bemeldte Kongelige Danske
 Westindiske Handels Selskab, og er deelagtig, pro rata af denne Sin in-
 teresferende Capital, udi Selskabets Møller og Effecter inden og uden Europa,
 havende og tilkommende, Saavel som og udi alle bemeldte Selskab forleente
 Friheder, Benaadninger, og Herligheder, samt deraf ved den Allerhøyestes
 Bistand stjødende Nytte; alt efter dette Selskabs Octroy og Vore giørende
 Foranstaltningers videre medfør. Og naar Hon Esperance

_____ dette Actie Brev til Eyendom
 selger og afstaaer, gives det Administrationen Skriftlig tilkiende, hvorefter
 Samme vorder paa den nye Ejere transporteret, hvis Navn i Interessenternes
 Liste indføres; for hvilken Transport Selskabets Bogholder nyder en Mark.
 Kiøbenhavn den 11 December 1778.

~~Carl Michaelsson~~ ~~Adm. Råd~~ ~~Michaelsson~~ ~~Adm. Råd~~ ~~Michaelsson~~ ~~Adm. Råd~~ ~~Michaelsson~~ ~~Adm. Råd~~

Administration for det Kongelige Danske
 Octroyerede Westindiske Handels Selskab.

~~Carl Michaelsson~~

Reg^l folio 59

Simon

ter krigen. Et anderledes episk bredt anlagt værk er *Christian Degn: Die Schimmelmans im atlantischen Dreieckshandel. Gewinn und Gewissen* (Neumünster, 1974). Blandt meget andet giver den voluminøse bog en gammeldags detaljeret præsentation af det trekantede økonomikredsløb, der udgjorde grundlaget for familiens position som Danmarks førende.

Handelen på Vestindien regnedes af regeringen for den mest indbringende overhovedet. Sandsynligvis derfor var netop denne handelsgren mest hæget om, og af samme grund satte staten ind just der med krigens første kompagniprettelse. Allerede 11. maj 1778 udstedtes oktrojen for Vestindisk Handelsselskab, der er monografisk behandlet i *P. P. Sveistrup: Det Kongelige Danske octroyerede Vestindiske Handelsselskab 1778-85. En driftsøkonomisk Undersøgelse* (i Historisk Tidsskrift 10 VI 1942). Artiklen er typisk for Sveistrup, idet han analyserer de økonomiske aspekter i snæver forstand og kun i ringe grad interesserer sig for fx de politiske konjunkturer, som var så afgørende for manøvrerlighederne. Hovedsagelig på grundlag af handelsselskabets deliberationsprotokoller og hovedbøger skildres aktionærkreds, driftsresultater og kapitalforhold; om selve organisationen og handelsprocessen siges derimod kun lidt. Ifølge oktrojen måtte man handle over alt i Europa og på oversøiske pladser, men fra starten koncentreredes foretagsomheden omkring vestindisk kaffe. Staten ydede gang på gang det likviditetstrængende kompagni forskellige former for hjælp – især efter årsskiftet 1780/81, hvor man søgte at udfylde så meget som muligt af tomrummet efter hollænderne. På kaffehandel havde Vestindisk Handelsselskab en monopolistisk stilling; men desuden importeredes sukker og tobak, og gevinsten herfra gav sammen med offentlige begunstigelser som fx forpagtningen af tolden på St. Thomas og St. Jan et samlet overskud på mere end 1 million rigsdaler i regnskabsåret 1781/82. *P. P. Sveistrup: Hvad gamle regnskaber viser* (i Revision og Regnskabsvæsen XXIX 1960) giver intet nyt. Derimod er *Henrik Fabricius: Den dansk-vestindiske handel under Den nordamerikanske Frihedskrig, samt dens betydning for en vurdering af dansk økonomisk politik i sidste*

halvdel af det 18. århundrede (upubliceret specialafhandling fra Københavns Universitet 1973) et udmærket supplement til den ældre behandling. Ved hjælp af handelsselskabets ladningsspecifikationer og øresundstoldregnskaberne redegøres for både Vestindisk Handelsselskabs og anden dansk import fra øerne. Når denne kunne mangedobles under krigen, skyldtes det, at man da i stor stil hjembragte produkter som fx kaffe fra de krigsførende magters vestindiske øer.

I løbet af sommeren 1782 nåede de første rygter om forestående fred København, og øjeblikkelig faldt priser og aktiekurser drastisk. Handelsselskabets store varelagre på St. Thomas og herhjemme mindskedes voldsomt i værdi, og fragtraterne raslede ned, selv om fredspreliminærerne først blev underskrevet i februar 1783, og krigshandlingerne derved bragtes til afslutning. I denne desperate situation håbede Vestindisk Handelsselskab, at man i stedet for vestindisk handel kunne profitere af asienhandelen. I *Christian Degn: Mit »Heinrich Carl« nach Ostindien* (i Nordelbingen XLI 1972) er beskrevet et sådant togt på grundlag af en bevaret skibsjournal og breve. Typisk nok var skibet indkøbt i Amsterdam, og af besætningen på 75 mand var under halvdelen danske, resten kom fra Sverige, Tyskland, Portugal, England, Afrika og Indien. Dette var som selskabets øvrige indiefarter utrolig mislykket, både hvad angår sejlads og handel.

I betragtning af selskabets efterhånden håbløse stilling følte staten sig moralsk forpligtet til at likvidere det. Aktionærerne tog med tak imod dens rundhåndede tilbud i 1785 om at indløse aktierne til parikurs, og staten overtog til gengæld selv atter den indbringende kaffehandel. Ifølge de algierske søpasprotokoller har Vestindisk Handelsselskab udsendt skibe i oversøisk fart i perioden 1781-84, i årligt gennemsnit 5 til Vestindien og 1 til Ostindien.

XII. Østersøisk-guineisk Handelsselskab

Efter Guineisk Kompagnis endelige ophør måtte staten i september 1776 selv påtage sig besejling af og handel på besiddelserne i Guinea. To år før havde Almindeligt Handelskompagni indstillet sin virksomhed, og man søgte da at drive grønlandshandelen for kongelig regning. Dette forsøg mislykkedes imidlertid, skønt man havde investeret i nye skibe, pakhuse og værft.

Derfor oprettedes ved oktroj af 5. juli 1781 »Det Kongelige Danske Østersøiske og Guineiske Handels-Selskab«, som dels skulle sørge for oplag af baltisk korn i København, dels fik eneret på afrikahandel og slavetransport. De for driften nødvendige effekter overtoges i dyre domme fra det hedengangne grønlandske foretagende. Hovedindflydelsen i Østersøisk-guineisk Kompagni havde Ernst Schimmelmann sammen med andre højtstående statsembedsmænd, og i årene 1781–86 sendtes i alt 38 skibe til Guineakysten efter slaver til Vestindien, herudover gik 4 fartøjer til Ostindien. Som de andre nyoprettede kompagnier på denne tid kom det østersøisk-guineiske strax i økonomiske vanskeligheder i 1783, og efter nogle problemfyldte år med flere statslige redningsaktioner overtog firmaet Pingel, Meyer, Prætorius & Co. hele foretagendet i 1787. (William Pingel var svigersøn af de Coninck, som reelt stod bag overtagelsen). Hermed var det sidste af de statsstøttede kompagnier ude af sagaen bortset fra Asiatick Kompagni, som ved sin lukrative monopolhandel på Kina stadig klarede sig.

Vi ved ikke meget om kompagniets virksomhed, eftersom dets arkiv ikke er bevaret. *Knud Klem: Det kgl. oktr. Østersøisk-guineiske Handelsselskab* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1970) giver dog en beskrivelse hovedsagelig ved hjælp af oktrojen og de bevarede data i kompagniets breve til Skatkammeret. I sin præsentation betoner han det meget nære samarbejde mellem det offentlige og kompagniet. Tillige bringes en liste over de 52 skibe, som sejlede i dets tjeneste, med oplysninger om drægtighed, togter og så videre.

Tre af kompagniets togter beskrives i *H. W.*

Harbou (ed.): Skibskaptajn og Grosserer Jens Jensen Bergs Selobiografi (i Personalhistorisk Tidsskrift 4 III 1900). Set i handelshistorisk perspektiv er værdien heraf begrænset, da selvbiografien er indgivet til ordenskapitlet og

Fig. 4. Titelblad til Paul Erdmann Isert: *Reise nach Guinea...* (1788).

Isert var læge og fød i Brandenburg 1756. Efter at være kommet til Danmark sendtes han på Ernst Schimmelmanns foranledning til Guinea for at opdyrke landet og bringe dets produkter i omsætning. Med betydelig energi grundlagde han plantager med sukker, kaffe og kakao, lige som han var meget aktiv i handelens organisation, der bedredes ved en række ekspeditioner til de fjernere dele af kolonien. Feber tvang ham imidlertid til at rejse hjem i 1786. To år senere tog han atter til Afrika med økonomisk støtte fra fonden ad usos publicos og grundlagde mønsterplantagen Frederiksnøpel i højlandet. Men Isert døde allerede en måned efter af en febersygdom.

Rejsebeskrivelsen oversattes til en lang række sprog. Desuden offentliggjorde Isert et lille skrift om Guineas fugle og lavede en lærd fortegnelse over væxterne dér og på De vestindiske Øer.

følgelig noget selvhævdende. Ydermere er togterne og handelstransaktionerne kun kortfattet beskrevet, og deres repræsentativitet ukendt. Chr. Villads Christensen (ed.): *En Jydes Oplevelser, fortalt af ham selv* (i Samlinger til jydsk Historie og Topografi 3 I 1896–98) handler også om to slavetogter i 1790erne, men hovmester Peter Schmidts beretning virker i sin naivitet mere tilforladelig end kaptajn Bergs. I denne sammenhæng må også nævnes Paul Erdmann Isert: *Reise nach Guinea und den Caribäischen Inseln in Columbien, in Briefen an seine Freunde beschrieben* (1788; udkommet på dansk 1789), hvoraf en bearbejdet og forkortet udgave er Ingeborg Raunkiær (ed.): *Lægen Paul Iserts Breve fra Dansk Guinea 1783–87* (1917). Foruden skildringen af udrejsen i 1783 er især af værdi den naturinteresseredes indgående beskrivelse af plantageforsøgene og af de hvides og sortes vilkår på Guldkysten. Det samme gælder hans øjenvidneberetning om slaveoprøret på fregatten »Christiansborg«, som 1786 bragte ham videre til Vestindien sammen med 452 slaver og 35 hvide.

En glimrende generel behandling af slavehandel og levevilkår på kompagniets skibe findes i Svend Erik Green-Pedersen: *Om forholdene på danske slaveskibe med særlig henblik på dødeligheden 1777–89* (i Handels- og Søfartsmuseets årbog 1973). Mortaliteten var meget svingende fra togt til togt, men i gennemsnit lå den på 15% blandt slaverne, og af søfolkene vendte kun to trediedele hjem til Danmark. Forfatteren påviser, at forholdene på de danske skibe næppe har været bedre end på andre nationer, og at slaveoprør var forholdsvis hyppigt forekommende. En anden side af selskabets virke er beskrevet i Lise Merete Johannesen: *Jens Adolph Kiøge's administrationspolitik over for afrikanerne i Guinea 1766–1788* (upubliceret specialeafhandling fra Københavns Universitet 1966). I sin forvaltning af de danske interesser havde dets dynamiske repræsentant kun to midler at anvende: bestikkelse og diplomati. Kiøges spil med disse våben er veloplagt skildret, og overbevisende dokumenteres de gode resultater, han opnåede. Anderledes fiasko blev Schimmelmans forsøg på 1786–87 at bytte et par af Danmarks

guineiske forter med spaniernes højhedskrav på Crabben Eyland nær St. Croix. I *Emil Gigas: En theologisk Professors diplomatiske Mission* (i Historisk Tidsskrift 8 I 1907–08) vises, hvordan D. G. Moldenhawer og Østersøisk-guineisk Handelsselskab anvendtes som instrumenter i statens diplomatiske sonderinger i Madrid.

XIII. Handels- og Kanalkompagniet

Ved årsskiftet 1781/82 overvejede flere statslige topembedsmænd, om krigens citron kunne presses endnu hårdere end hidtil. Dette urealistiske håb forårsagede, at man allerede 10. maj 1782 oprettede »Det kongelige danske, norske, slesvigske og holstenske forenede Handels- og Canal-Compagnie«. Lige som det østersøisk-guineiske skulle Kanalkompagniet, som det kaldtes, profitere af den næsten færdige Ejderkanal mellem Østersøen og Nordsøen. Som i de andre to krigskompanier fik Kanalkompagniets aktionærer ingen indflydelse på forretningernes førelse, der helt og holdent ordnedes af direktionen, som bestod af de sædvanlige embedsmænd med Ernst Schimmelman i spidsen. Man forestillede sig, at foretagendet ville få et enormt omfang og blandt meget andet komme til at omfatte transit gennem kanalen, europæisk og oversøisk søfart, driften af de norske glasværker og overtagelsen af Sildefiskeinstituttet i Altona samt Generalmagasinets store fabrikkareoplæg i hovedstaden. De fleste af disse planer blev dog aldrig andet end luftkasteller. Thi fra starten stredes kompagniet med næsten uoverstigelige økonomiske problemer trods de omfangsrige offentlige begunstigelser, og allerede i december 1784 indløste staten alle aktierne på gunstige vilkår, hvorefter selskabet kørte videre for kongelig regning. Under krigen udsendtes en række skibe til Vestindien og et enkelt til Asien; men herefter koncentrerede man søfarten om middelhavsområdet, hvor kompagniet var temmelig aktivt indtil ind i 1790erne.

Selskabet er mest indgående behandlet i *Anders Nygaard Andersen: Det kongeligt octrojerede Danske, Norske, Slesvigske og Holstenske forenede*

Handels- og Kanalkompagni 1782-1800 (upubliceret specialeafhandling fra Aarhus Universitet 1968). Med basis i foretagendets eget arkiv viser forfatteren, at det fra starten var dømt til fiasko, idet de aktiviteter, det skulle videreføre, alle havde givet underskud i tiden forud. Sin oversøiske handelsvirksomhed indstillede kompagniet allerede i 1784 efter en række togter med klækkelige tab; herefter koncentrerede man kræfterne om de mindre spekulationsprægede forretninger. Den vel-dokumenterede fremstilling er centreret om de økonomiske realiteter, som stadig forværredes og 1788 ledte til beslutningen om realisation. Da slutopgørelsen forelå i 1814, havde kompagniet efter Nygaard Andersens vurdering påført statskassen et tab på godt 1 million rigsdaler. Herudover findes i *Jens Holmgaard: En dansk handelsexpedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanalkompagniets historie* (i Erhvervshistorisk årbog IX 1957) en detaljeret undersøgelse af en expedition, som åbenbart opfattes som typisk for selskabets udygtige og langsommelige dispositioner. I håb om gode forretninger sendtes i foråret 1783 for 36.000 rigsdaler blandede varer til De forenede Stater. På grund af den voldsomme likviditetskrise efter freden kunne de sidste varer først afsættes i 1790, og togtet var i alle måder mislykket. Holmgaard mener derfor, at tidligere historikeres meget hårde domme over Kanalkompagniet er berettigede.

Mere principielle problemer undersøges i *Ole Feldbæk: Caracas-spekulationen 1782-1783. Dansk neutralitetsudnyttelse under den amerikanske frihedskrig* (i Historisk Tidsskrift 12 VI 1973). Forfatteren har sat sig for så vidt muligt at afdække interessekonflikten hos dem, der både sad i statens og kompagniernes ledelse: de havde et politisk ansvar, og samtidig havde de privatøkonomiske interesser i selskaberne. I det konkrete tilfælde drejede det sig om med tre neutrale danske skibe at forsyne den spanske koloni Caracas i det nuværende Venezuela med europæiske varer samt at fragte kolonialprodukter til Europa. Kommerceministeren, statsministeren, finansministeren med flere indskød som privatmænd betydelige summer, og de samme mennesker dispense-

rede i kraft af deres embeder fra en række snærende regler, som gjaldt for al anden dansk skibsfart. Resultatet blev naturligvis også, at Handels- og Kanalkompagniet for næsten eneste gang fik overskud på et handelsprojekt. Feldbæk konkluderer med rette, at de implicerede statsmænd ved præferencer som konvojering og tilladelse til at returnere til ikke danske havne overskred grænsen til det politisk forsvarlige. Ved at lade samfundet løbe risikoen sikrede de sig selv en netto-profit på 66%.

Som et vist nok enestående tilfælde kan fortælles, at man også i Jylland søgte at få del i krigsprofitterne. I *Emanuel Sejrs: Århus vestindiske Handels Selskab. Oprettelse og Sammenbrud* (i Erhvervshistorisk årbog XIII 1962) beskrives dannelsen af dette ikke oktrojerede foretagende i marts 1782, hvor det rådede over to brigantiner, som gjorde flere togter, indtil virksomheden måtte indstilles efter et par år. Forfatteren gør sig ingen principielle overvejelser om selskabets art; men det fremgår, at dets virke var småt i alle måder.

XIV. Slutord

Bortset fra kolonihistorisk prægede værker har den danske kompagniforskning kvantitativt altid kun været ubetydelig. På den anden side skete der det kvalitative skift omkring 1940, som betød, at handelskompagnierne som sådanne efterhånden er blevet udforskede af faghistorikere. Karakteristisk for den hidtidige forskning er imidlertid, at den stort set har betragtet selskaberne helt isolerede som objekter af selvyldig værdi. Denne anskuelsesmåde er vel sagtens influeret af, at de bevarede arkivalier ligger hver for sig og således danner afsluttede selvcentrerede helheder. Disse arkivfunds har man kastet sig over og siden meddelt, hvad man fandt deri – ofte i en kildenær og materialestyret fremstillingsform.

Naturligvis må det til rådighed værende kildemateriale styre forskningen, men ikke dette alene. Historikeren bør i højere grad end hidtil gøre sig klart på forhånd, hvilke

spørgsmål han ønsker at belyse. En vej til mere systematisk problemgenerering end før er at finde i de mere teoretisk orienterede samfundsvidenskaber, hvis hypoteser og modeller kan inddrages.

Indenfor udenrigspolitiske emnekredse har Sven Henningsen og Hans Branner med stort held arbejdet med et beslutningstagningsapproach og Ole Karup Pedersen og Ole Feldbæk under inspiration af småstatsteorier. Danske oversøiske handelskompagnier er endnu ikke undersøgt ud fra en sådan (fx organisationsteoretisk) indfaldsvinkel, men de store udenlandske foretagender er – og endda med danske historikere som nogle af de fremmeste i så henseende. Allerede *Kristof Glamann: Dutch-Asiatic Trade 1620–1740* (1958) reagerede mod de traditionelle formalistiske opfattelser af Verenigde Oostindische Compagnie og søgte i stedet at skildre selve handelsprocessen og de økonomiske realiteter bag de normative kilder. Hans værk peger på denne måde frem imod det seneste værk på kompagnimonografiernes stamme *K. N. Chaudhuri: The Trading World of Asia and the English East India Company 1660–1760* (Cambridge, 1978). Denne undersøgelse inddrager i rigt mål den seneste snes års teoretiske og praktiske hjælpemidler så som elektronisk databehandling samt organisations- og beslutningstagningsteori. Chaudhuri opfatter lige som datiden kompagniet som en formaliseret bureaukratisk struktur, og han har derfor konstrueret en strukturfunktionalistisk model af East India Company som social, økonomisk og politisk enhed for at lette forståelsen og bearbejdelsen af de mange data fra arkiverne. Efter hans opfattelse skyldtes det engelske kompagnis kommercielle succes »the creation of a system which rested on a logical application of theoretical principles to the solution of business problems«. På alle niveauer var systemets vigtigste funktioner derfor beslutningstagen, kommunikation og kontrol. Chaudhuri gennemfører med held sin analyse, som dog sine steder virker ret håndfast overfor genstridigt kildemateriale. Indfaldsvinklen giver på den anden side en lang række nye inspirerende indsigter i kom-

pagniorganismen, foruden et væld af traditionelle hårde data.

Det seneste bidrag til den store danske disputatstradition, som også Glamann har fulgt, er *Niels Steensgaard: Carracks, Caravans and Companies. The Structural Crisis in the European-Asian Trade in the Early 17th Century* (1973; genoptrykt under titlen *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century* i Chicago 1975). Han har med endnu større held anvendt modeller og indholdsmæssigt nye begreber i sin analyse. En traditionel begivenhedshistorisk undersøgelse af, hvorfor det engelske og det nederlandske kompagni kunne udkonkurrere den portugisiske konges karakker og bissekræmmernes karavaner, har ikke ført til noget fornuftigt resultat. Blot til den konstatering, at aktørerne intet forstod af, hvad der foregik om ørerne på dem. Først en abstrakt tilgang til spørgsmålet frembyder en rimelig forklaring: som strukturer eller institutioner betragtede var de nordvesteuropæiske kompagnier epokegørende nyskabelser. De to nye elementer, Steensgaard betoner i sin model, er kompagniernes forhold til magtanvendelse og forholdet til markedet. Disse institutionelle variable og den hele tænkemåde er hentede først og fremmest fra sociologien og nationaløkonomien. Ved sin modstilling af den ældre historietraditions arbejdsmåde og den nyere tværfaglige og mere åbne indstilling har han utvetydigt peget på en farbar vej fremad.

Fælles for de tre nævnte værker er ikke desto mindre den svaghed, at de i alt for ringe grad beskæftiger sig med handelselskabernes relationer til det samfund, de befandt sig midt i. Disse nationale og internationale omgivelser må antages at være af overordentlig betydning for et handelskompagni, idet de væsentlige barrierer for dets handlinger har ligget uden for selskabet selv. Og omvendt er kompagniernes betydning for deres omgivelser forblevet uudforsket, selv om den næppe heller har været ubetydelig. Et forsigtigt skridt i den retning gøres i den komparative studie *Niels Steensgaard: The Companies as a Specific Institution in the History of European Expansion* (i L. Blussé & F. S. Gaastra (eds.): *Companies and Trade* (Leiden, 1980)). For-

fatteren går nu videre end før i analysen og generaliseringen. Han påpeger overbevisende, hvordan kompagnierne klarede sig langt bedre i asiatisk end atlantisk handel, fordi deres organisationsform var østerlændingenes overlegen, medens selskaberne i atlantikkysten kun kunne klare sig i konkurrencen, hvis de nød politisk protektion. I det hele taget bestod kompagniformens historiske betydning i, at den så effektivt sammensmeltede kapitalens kortsigtede økonomiske interesser og statens mere langsigtede politiske.

Stensgaards seneste artikel viser tydeligt det ønskelige i at inddrage andre videnskabelers metoder og resultater i kompagnihistoriske undersøgelser. Men netop nu, hvor der forskes mere end nogensinde før, skulle mulighederne være gode: Mange nye resultater vedrørende Europas økonomiske historie ser dagens lys, koloniområdernes historie beskrives ud fra ikke europæiske synspunkter, nye økonomiske så vel som politologiske teorier præsenteres.

I denne forbindelse er talen ofte om behovet for en broslagning mellem empiri og teori, som skulle foregå ved, at empirikeren afprøvede teoretikerens idéer og samtidig leverede materiale til at bygge bedre modeller. Denne fremgangsmåde har dog ikke vist sig særlig frugtbar; senest er dette i kompagnisammenhæng påpeget af *Kristof Glamann: Ædelmetalstrømme og verdenshandel i 16.-18. århundrede. Nogle synspunkter* (i *Historisk Tidsskrift* 14 I 1980). I stedet mener jeg, at økonomihistorikeren allerede i sin egen problemformulering må lade sig inspirere af de mere teoretisk anlagte nabo-discipliner med disses højere generalisationsniveau.

Foruden de allerede nævnte må flere aspekter af kompagniernes virke med fordel kunne udforskes under lempelig indvirken af sådanne impulser. I forbindelse med selska-

bernes omgivelser kunne inddrages de input-outputmodeller, som politologer siden David Easton har opstillet, og teorier om interesseorganisationers politiske påvirkningsmuligheder, som først er formulerede af Gabriel Almond. Fælles for disse teorier er imidlertid, at de refererer til ganske bestemte politiske sammenhænge, som ikke altid ligner kompagnieraens. Et meget vigtigt træk ved omgivelserne må de til enhver tid herskende konjunkturer være – ikke bare på nationalt, men også på internationalt plan. Til udforskningen af konjunkturbevægelserne vil historikeren kunne hente ideer og erfaring hos nationaløkonomer som Nikolaj Kondratiev og Joseph Schumpeter. I modsætning til keynesianernes statiske ligevægtsmodeller med indbygget fuldkommen konkurrence har Schumpeter indgående arbejdet med økonomisk væxt, som han hovedsagelig tilskrev den kreative destruktion, som innovation og foretagervirksomhed indebærer. Endvidere har han inspireret institutionalisterne, der med Edward Chamberlain og Joan Robinson i spidsen har undersøgt den monopolistiske konkurrenceform, som var så karakteristisk for kompagnierne situation. Med fuld ret er de nævnte neoklassikere atter ved at komme i vælten, og som antydning er det tænkeligt, at et frugtbart samarbejde kunne opstå mellem kompagnihistorikere og økonomiske teoretikere, som er under inspiration af denne skole. Den går nemlig ud fra, at makroteori kun har interesse, såfremt den udgøres af generalisationer ud fra de enkelte aktørers beslutninger og handlen. Anderledes i sit anlæg er den marxistiske skoles tanker om kompagniers betydning for kapitalakkumuleringen. I begge tilfælde kan historikeren træde til med et empirisk materiale, opstået til forskellige tider og under de forskellige økonomiske betingelser.